

**QAACCESSA WEEDDUU ARRABSOO FUUDHAAFI HEERUMAA
OROMOO GODINA SHAWAA LIXAA AANAA AMBOORRATTI
KAN XIYYEEFFATE**

SEEFUU GAADDISAA ERGEE

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA) GUUTACHUUF
QOPHAA'EE, YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAAKOLLEEJII
NAMOOMAAQO'ANNOO AFAANII, JOORNAALIIZIMIIFI
QUNNAMTIIMUUMMEE AFAAN OROMOO,OG-BARRUUF
FOOKLOORIITIIF DHIHAATE.**

HAGAYYA 2008/2016

FINFINNE

YUUNVARSIIITII ADDIS ABABAA
QAACCESSA WEEDDUU ARRABSOO FUUDHAAFI HEERUMAA
GODINA SHAWAA LIXAA AANAA AMBOO

SEEFUU GAADDISAA ERGEE

GORSAAN: MULUGEETA NAGAASAA (PhD)

HAGAYYA 2008/2016

FINFINNEE

YUUNVARSIIITII ADDIS ABABAA
DHAABBATA QORANNOO DIGIRII DURAA BOODDEE

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Gamisaan Guuttachuuf Mata Duree:
Qaaccessa Weedduu Fudhaafi Heerumaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboojedhuun
Seefuu Gaaddisaa Ergeetiin kandhiyaate Sadarka Madaalli Yuunivarsiitiin Kaa'e Guute.

Koree Qormaataa

Qoraa _____	Mallattoo _____	Guyyaa _____
Qoraa _____	Mallattoo _____	Guyyaa _____
Gorsaa _____	Mallattoo _____	Guyyaa _____

Itti Gaafatamaa Mummee Yookin Qindeessa Sagantaa Digirii Lammaffaa (MA)

Axereeraa

Qorannoon kun mata duree “QaaccessaWeedduu ArrabsooFudhaafi Heerumaa” jedhu irratti kan gaggeeffamu yoo ta’u, bakka itti gaggeeffamemmoo Godina Shawaa Lixaa Aanaa Ambooti.Ka’umsi Qorannoo kanaas, weedduun fuudhaafi heerumaa safuu hawaasaafi haala jiruufi jireenya barsiisuu yeroo ammaa kana dagatamuu isaatti.Kaayyoon qorannichaa ‘xiinxala weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa’ta’ee, kaayyoo kana galmaan ga’uuf maddi ragaa qorannoo kanaaf odeeffannoonirraa funaaname madda raga tokkoffaa yemmuu ta’u, isaaniis, hawwan, maanguddootaafi ogeessa waajjira aadaafi tuuriizimii waa’ee weedduu kanaa gadifageenyaan beekaniidha.Mala iddetteessuu miti carraa keessaa iddetteessuu akkaayyootti gargaaramuun filatamaniiru.Odeeffannoonodeeffannoo kennitootarraa meeshaa funaansa ragaalee,afgaaffii,daawwannaaafi marii gareetiin dhimma bahuun funaanamerraa ka’uun arrabsoon fuudhaafi heerumaa yeroo intalli geesse heerumtuufi ilmi ga’e fuudhu guyyaan cidhaa yeroo torbaan lama hafu bakka lammaanittuu shamarran galgala galgala weedduu sanaan gartuu isaanii jajuun gartuu biroo immoo ni arrabsuu. Kunis mana lamaaniittuu jala bultii jedhama.Yeroon biroo kan arrabsoon sun gaggeeffamu gaafa cidhaa yemmuu ta’u, kan mana warra gurbaafi kan mana warraa intalaa ergaan isaa garaagara.Haala raga funaanamerratti hundattihundaa’uun, arrraabsoon fuudhaafi heerumaa kan mana ilmaatti raawwattuufikana mana intalaatti raawwatu, kaayyoofi yoomessa isaaniirratti hundaa’uun akaakuu adda addaa qabu: kana mana warra gurbaa: yeroo gurbaan fuudhaaf mana bahuu, yeroo intalli dhuftu, yeroo misiroon mana misiroof qophaa’eseen, yeroo intalii heerumtuu sun durbaa taatuudha.Kana mana intalaa immoo, yeroo hamaamoonni qe’ee warra intalaa gahan, yeroo hamaamoonni afeeraman, yeroo intalaa fudhatanii bahaaniifi gaafa intalli mana lixa dhuftuudha.Haala kanaan, yoomessaafi ergaa isaaniitiin qaaceffamanii dhiyaataniruu.Argannoowwan gurguddoon qorannoo kanaa akka ibsanitti, weedduun afwalaloofi yeedaloon dhiyaatee, falaasama hawaasichaa nimul’isa; tokkummaa hawaasa nicimsa; safuu hawaasichaa nibarsiisa, hojiif nama kakaasuun jijjirama amalaa nifida; akkasumas; weedduun hanqina ofiifoyyeffachuu, jireenya ijifachuu, walqeequuf, amala gadhee dhuunfaan mul’atu tu’achuuf qooda guddaa qaba. Kanneen kanaafi kan fakkaataniif waan garggaaruuf ergaa wedduu fudhaafi heerumaa akk duriitti deebisuun yoo dadhabamellee, qoratani barreeffamaan ol kaa’uun hawaasichi akka irraa baratu gochuun barbaachisaadha

GALATA

Duraan dursee qorannoon kan milkeessuufbifa ammaa kana qabatee akka qophaa'uuf yeroo isaanii aarsaa gochuun nuffiifi mufii tokko malee deeggarsa ogummaa naaf kennaa, na sirreessaafi najajjabeessaa kan turan gorsaa koo Mulugeetaa Nagaasaa (PhD) guddaan galateeffadha.

Baasii barbaachisaa na gargaaruun yoomessa uumatee keessatti akkan raawwadhuuf qophii adda addaaa kan naaf qopheessite haadha warraa koo addee Irgibee Gonfaaf galata guddaan galchaaf. Hirmaattota haalaafi yeroo rakkisaa keessatti qophicha irratti hirmaachuun taateewwan hundarratti: akka misirrootaatti, hamaamotaafi arrabsoo sana irratti kan hirmaatan hundaaf galanni koo guddaadha.

Dabalataanis, Odefannoo kennitoota koo yeroo isaanii aarsaa godhanii nuffii tokko maleewanta gaafatamanhunda irratti yaada kan naaf kennan maraaf galata guddaan qabaaf. Barreeffama qorannoo kana kompitaraan barreeffadhee akkan gulaaladhuuf 'LapTop' naaf keenuun kan nagargaaran obboo Abarraa Waldeef kabaja onnee irraa madden nan galateeffadha.

Jalqabaa kaassee ijoollee koo naa kunuunsite, akkan barumsa kan baradhuuf haala hundaa kan naaf mijeessite nyaanni akka natti mi'aye nyaanuuf qocqocaafi cuckoo naaf qopheesuun olmaa guddaa kan naaf oltee, haadha kiyya Daawinee Ejjetaaf jireenya gaarii isheef hawwa. Yeroon barruu sakatta'uuf odeeffannoo qaaccessuu sammuu koo kan na bohaarsan ijooleekoo: Martikeet Seefuu, Seenaa Seefuufi Rabbirraa Seefuu baayyiseen galateeffadha.

Xummuraarratti odeeffannoo akkan funaannadhuuf, yeroo gahaa kan naaf kenne itti gaafatammaa mana barumsaa koo barsiisaa Darajjee Likisaafi hojjetootaa waajjira barnootaa bulchinsaa magalaa Amboo deegarsaa cimaa kan naaf godhan osoo hin galateeffatiin bira hindarbu.

BAAFATA

<i>Axereeraa</i>	I
GALATA	II
Jibsoo/Hiikkaa Jechootaa.....	VII
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
Seenduubee Qorannichaa.....	1
1.1.2. Haala waliigalaa Aanaa Amboo.....	5
1.1.3. Hidda Latiinsaa	6
1.2. Ka’umsa Qorannichaa.....	7
1.3. Kaayyoo Qorrannichaa	10
1.3.1. Kaayyoo Gooroo	10
1.3.2. Kaayyoo Gooree	10
1.4. Bu’aa /Barbaachisummaa Qorannichaa	10
1.5. Daangaa Qorannichaa	11
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	11
BOQONNAALAMA: SAKATTA’A BARRUU	13
2.1. Fookiloorii.....	13
2.1.1 Akaakuuwwan Gurguddoo Fookloorii.....	14
2.1.1.1 Afoola	14
2.1.1.2 Barsiifannaa Hawaasaa	15
2.1.1.2 Meeshaa Aadaa	16
2.1.1.4 Dalaga Artii duudhaa	16
2.2 Amaloota Afoolaa.....	17
2.3. Maalummaa Afwalaloo.....	18
2.5. Weedduu	19
2.5.1. Gosoota Weedduu cidhaa.....	20
2.5.1. 1. Weedduu Mararoo	20
2.5.1.2. Weedduu Arrabsoo Goota Qeeqan	20

2.5.1.3. Weedduu Jaalalaa.....	21
2.5.1.4. Komee/Jibba	21
2.5.1.5. Yaaddoo	21
2.5.1.6. Eebba /Abaarsa	21
2.5.1.7. Weedduu Arrabsoo	21
2.5.1.8. Maalummaa Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa.....	22
2.6. Faayidaa Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa	23
2.7. Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa.....	23
2.8. Yaaxinaalee Fookloorii Muraasoota	24
2.8.1 Yaaxina Faayidaa.....	24
2.8.2 Yaaxinaa Caasimaa	25
2.8.3 Yaaxina Haalawaa Fookloorii.....	26
2.9. Sakatta’a, Barruuwwan Walfakkii	26
BOQONNAA SADII: MALLEEN QORANNICHAA	28
3.1 Saxaxa.....	28
3.2. Mala Akkamtaa	28
3.3. Madda Odeeffannoo.....	29
3.4. Iddattoofi Mala Iddatteessuu.....	29
3.4.1. Iddatteessuu Akkayyoo	30
3.4.2. Iddatteessuu Darban Dabarsaa (Iyyaaffannoo)	30
3.5. Tooftaalee Odeeffannoon Ittiin Funaaname	31
3.5.1. Afgaaffii	31
3.5.2. Marii Garee	31
3.5.3. Daawwannaa	32
3.6. Mala Qaaccessa Odeeffannoo.....	32
BOQONNAA AFUR: DHIYEESAAFI QAACCESSA RAGAALEE	34
4.1. Gosoota Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa	34
4.1.1. Weedduu Arrabsoo Jalbultii Qe’ee Warra Intalaa	34
4.1.1.1. Arrabsoo Hiyyummaa.....	38

4.1.2. Weedduu Arrabsoo Jalbultii Qe'ee Warra Gurbaa	38
4.1.2.1. Arrabsoo Doofummaan.....	41
4.1.2.2. Arrabsoo Amala	42
4.1.3. Gosoota Weedduu Guyyaa Fuudhaafi HeerumaWeeddifamu	43
4.1.3.1 Weedduu Arrabsoo Yeroo Gurbaan Fuudhu ManaWarraa Bahu	43
4.1.3.2. Weedduu Arrabsoo Yeroo Mucaan Fuudhu Mana Warra Intalaa Ga'u.....	44
4.1.3.2.1. Arrabsoo Tuffii	45
4.1.3.2. Jibba/Komee	46
4.1.3.3.1. Weedduu Gootummaa Qeequu	50
4.1.3.5.1. Arrabsoo Yaaddoo	56
4.1.3.5.2. Arrabsoo Sanyii	57
4.1.3.6. WeedduuArrabsoo DireeDiree.....	57
4.1.3.7. Weedduu Arrabsoo Yeroo Mucaan Gadi Ba'ee Durba Ilaalu.....	58
4.1.3.8. Weedduu ArrabsooGundoo Booree	59
4.1.3.9. Weedduu Arrabsoo Yeroo Mucaan Fuudhee Mana Warra Isaa Ga'u	60
4.1.3.10. Weedduu Arrabsoo Balbalqabaa Qe'ee Warra Gurbaa.....	61
4.1.4. Weedduu Arrabsoo Ansoosillee.....	63
4.1.4.1. Eebba/Abaarsa	63
4.1.4.2. Weedduu Sabbata Hiikuu.....	64
4.1.4.3. Weedduu Durbummaa Yoo Argate.....	65
4.1.4.4. Weedduu Arrabsoo Durbummaa Yoo Dhabde	66
4.1.5. Weedduu Arrabsoo Gadi Baasaa	67
4.1.6. Weedduu ArrabsooMiinzee Deebii.....	67
4.3. Sadarkaa Weedduun Fuudhaafi Heerumaa Yeroo Ammaa Irratti Argamu	68
4.3.1. Sababoota Dagatamaa Deemuu Weedduu fuudhaafi heerumaa	69
4.3.1.1. Amantii	69
4.3.1.2. Saayinsiifi Teeknoolojii	70
BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO.....	72
5.2. Argannoo.....	73

5.3. Yaboo.....	75
Wabiilee	76
Dabaleewwan.....	79
Dabalee A.....	79
Dabalee B.....	81
Dabalee. C.....	82
Dabalee D.....	83
Dabalee E.....	83
Dabalee F.....	84
Dabalee G.....	86

Jibsoo/Hiikkaa Jechootaa

- Dabaqqaa Gosa mukaa cimaafi naannoo gamojjitti bal'ina margu.
- Harooressa Gosa mukaa keessaa tokko ta'e baay'ee soroorofi cimaa ta'e kan uleedhaaf ooluyeroo baay'ee maanguddotaan qabatama.
- Halalaa Migiraa ykn coqorsa baqaqfamee halluu adda addaa cuuphamee hodhaan itti hudhamuu.
- Hambaa Haftee
- Hambaltaa Gosa mukeenii keessaa tokko ta'e kan meeshaaleen mana keessaairaa ijaaramu
- Horfoo Sagaagaltuu
- Gajamoo Meeshaa qonnaaf tajaajilu naanno qe'ee itti qulqulleesan
- Gichilee Qaxalee, hojiin cimaa ykn cimtuu kan taate.
- Gumbii Meeshaa mana keessatti midhaan itti kuufatan kan supheeirraa hojjetamu.
- Gursee Dubartii heerumtee abba manaa hikte.
- Kolbaa Kan ilka Arbaa ykn karkaroo irraa tolfamuu
- Kennituu qarree Kan durbummaa ishee kennite/ balle site.
- Qiraacii Cabaa hubboo/okotee supheerraa tolfam,galii
- Sooyama Gosa mukaa keessaa tokko ta'e keessi isaa qaawwa kan qabu.
- Suubboo kan fuudhe.
- Ulumaayii Gosa mukaa keessa tokko ta'e ilkaan itti rigachuudhaaf kan tajaajilu.

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

Seenduubee Qorannichaa

Ummanni durii kaasee qaroomina bu'uura eenyummaa isaa dhalootaa dhalootatti dabarsaa ture niqaba. Mallattoon eenyummaa Ummanni Oromoo aadaa, seenaa, duudhaa, falaasama, Jiruufi jireenya, beekumsa bu'uura hawaasni qabu keessaa tokko fookilooridha. Fookilooriin Oromoo eenyummaa Oromoo ibsuuf akka qabeenya guddaatti kan ilaalamudha. Fookilooriin ummata Oromoof aadaa, ilaalcha amantii, safuufi sona hawaasa Oromoo hunda ittiin ibsachuuf labata haaraaf ittiin dabarsuuf muuxannoofi beekumsa walgonfachisuuf akka meeshaatti kan tajaajiludha. "The Oromo folklore, oral tradition, music, art, and particularly proverbs and sayings has given this notion a sense of identity and common heritage. It becomes the way they see, understand interpret the world and express their belief, and values about it" (Mangashaa, 1992:11-12).

Fookilooriin Oromoo akka yaada kanaatti ilaalcha hawaasaa, hubannaa isaanii akkaataa Oromoon addunyaa itti ibsu, sonaafi amantii qaban ittiin ibsatan mara hammata. Fookilooriin wantoota afaaniin darban muuziqaa, oguma, keessumaattuu mammaaksaafi jechamootni yaada miira eenyummaafi hambaa seenaa akka ibsanidha.

Karaa biroottiinis, duudhaa hawaasaa (social folk custom) yoo ibsu: "Social folk custom is a group interaction, observances, birth, rituals initiations, marriage and burial ceremonies, secular and religious festival" (Melakneh, 2006:8). Kana jechuun fookiloorii duudhaa hawaasaa, walitti dhufeenya garee hawaasaa, guyyaa dhalootaa, sirina raawwii fuudhaafi heerumaafi raawwii sirna hawwalchaafi kabaja ayyaanota amantii of keessatti qabata.

Dhalli namaa barreeffamaan ofibsuu osoo hinjalqabiin dura ogafaan ykn fookilooriin ykn fakkiifi bocaan yaada ofiisaa ibsaa ture (Asaffaa, 2009:20).

Fookilooriin sabni tokko eenyummaa, amantii, haala jiruufi jireenya, heeraafi seera, ooda, safuufi faalasama dimshaashumatti ilaalcha addunya keessa jiruuf qabu, ogafaaniin dhalootaa dhalootatti dabarsuudha. Karaa biraatiin, fookilooriin calaqqee aadaati (Dundes, 1965:72).

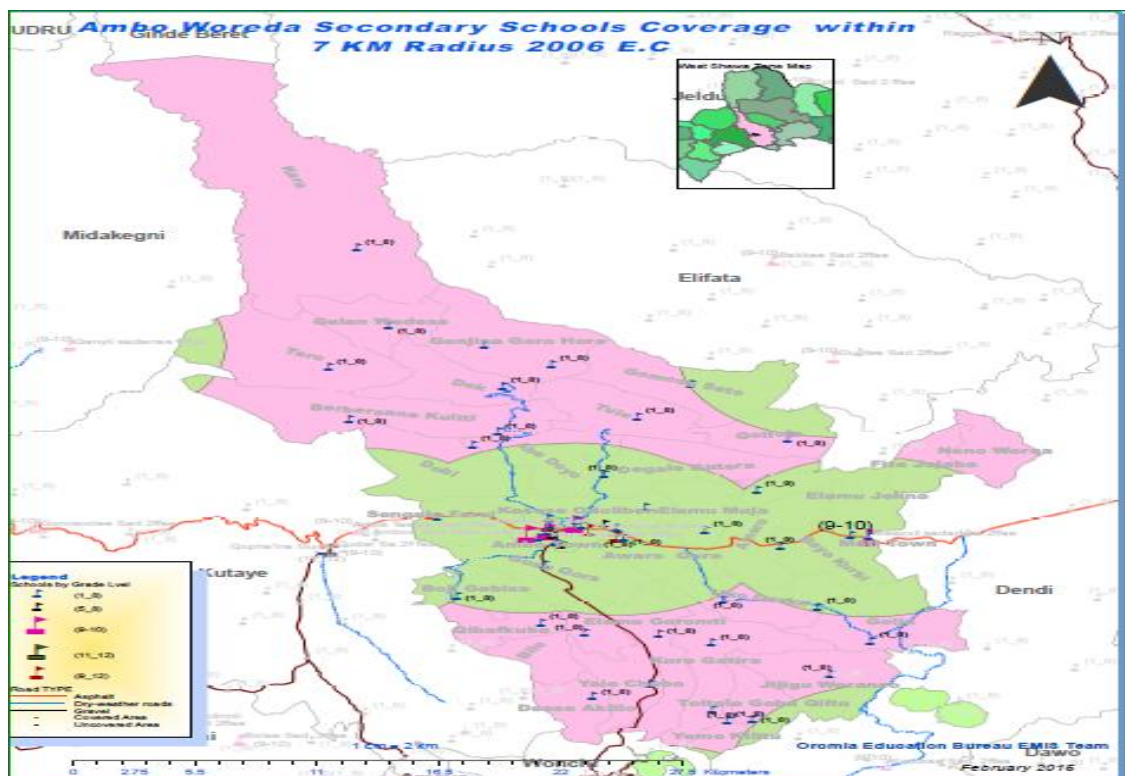
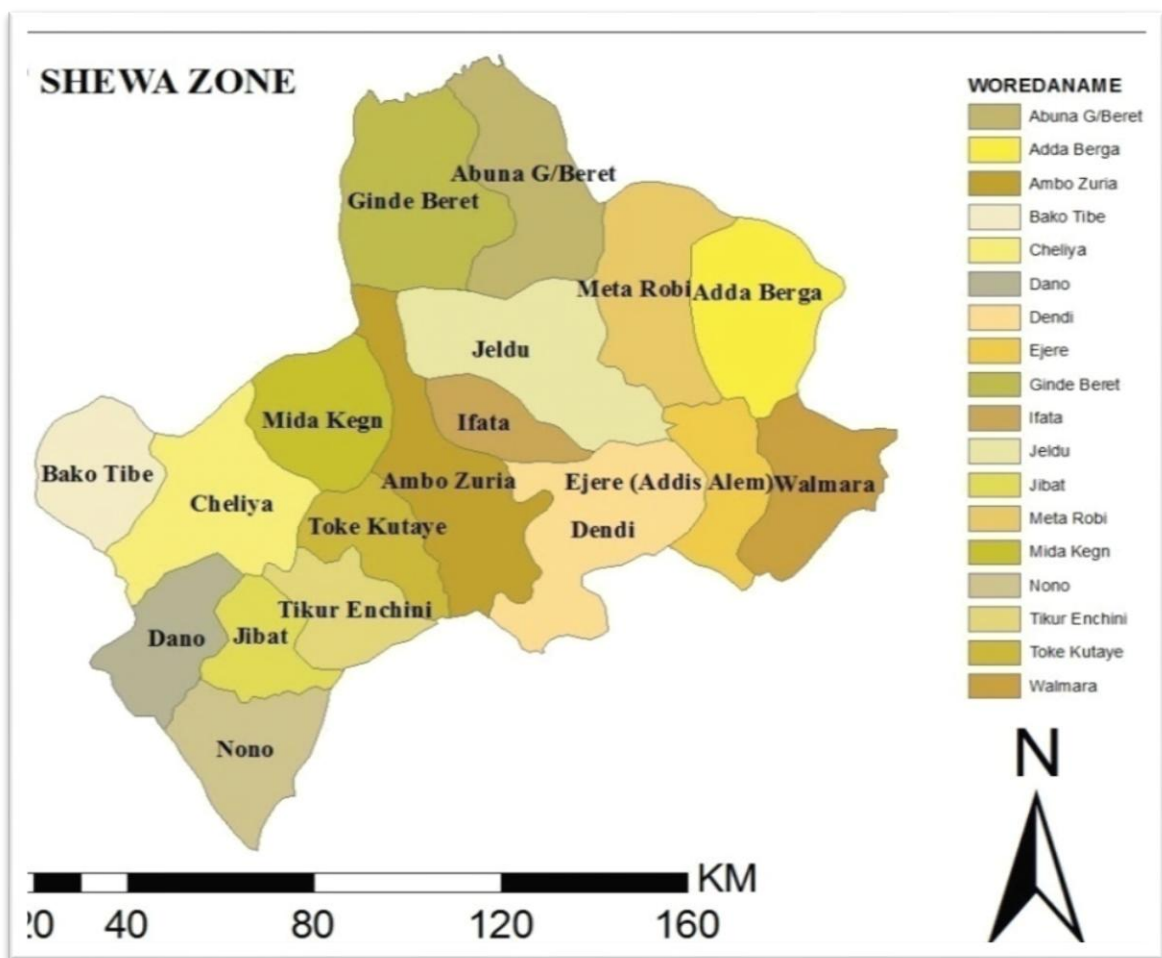
Bukenyan (1994) akka ibsutti ogafaan haala jireenya hawaasaa tokkoo kan murteessuufi kuufama beekumsaa kan hawaasni fuulduratti fuudhee deemuudha. Hawaasni ogafaansaatiin muuxannoo jiruufi jireenyaa, duudhaa, rakkoo jireenya keessatti isa mudate ittiin ibsata. Kana malees, muuxannoo hawaasni durii keessa darbe isa amma jiruuf malli ittiin qaqqabu ogafaaniin. Ogafaan aadaa uummata tokkootti lubbuu horee umurii dheeraa akka qabatu taasisa.

Afwalaloon hawaasa barreessuufi dubbisuu hindandeenye ykn danda'uuf walaloodhaan qinda'ee afaaniin kan darbuudha. Yaadrimeen afwalaloo baay'ee walxaxaadha. Irra keessa yoo ilaalame barreeffamaan osoo hintaane afaaniin dhaloota tokko irraa isa itti aanutti kan darbuudha Finnegan (1976).

Weedduu shaakalaa kan adda godhu ni jira. Tokkoffaa yoomessa yeroo cidhaatiin ala weeddifama. Innni lammaffaa dhimma weeddifamuuf qaba. Weedduun yeroo hojiifi bashannanaafis niweeddifama Bascom(1965) Yaada kana walfakkatu Misgaanuun, (2011:66) irratti Holcomb (1973) waabeffachuun yoo ibsu, "Girls and boys used to practice their song before wedding in open fields where no man could their imperfect attempts," jetti. Yaada kanarraa akka hubatamutti shamarronniifi dargaggoonni gaa'ela keessatti, iddoo namoonni dogoggora yaalisaniin hinarginetti weedduu shaakalu jedha. Haaluma kanaan waraqaan barreeffamaa kun kutaalee shanitti (5) qoodamuun qindaa'ee dhiyaateera. Boqonnaa1^{ffaa} keessatti seenduubee, ka'umsa, barbaachisummaa, kaayyoo, daangaa, hanqinaafi seenduubee hawaasaa qorannichaatu dhiyaate. Boqonnaa2^{ffaa} keessatti immoo sakatta'insa barruu addaa addaatu dhiyaatee jira. Kutaan kun immoo yaadota beektotaa mata duree kanaa ilaalchisee akka xiinxalamu ta'eera. Boqonnaa3^{ffaa} immo mala qorannoofi tooftaa iddatteessuu qorataan fialatee qorannicha geggeessu (odeeffannoo funaanu) qabata. Boqonnaa4^{ffaa} keessatti immoo ragaalee qaaccessuufi hiikuu qabata. Dhumarratti cuunfaa, goolabaa argannoofi yaada furmaataatu qindaa'ee barreeffamaan dhiyaatee jira.

Kaartaa Naannoo Qorannoona Itti Gaggeefamee

1.1.2. Haala waliigalaa Aanaa Amboo

Boqqonnaa kana jalatti hundeeffama aanaa Amboo, moggaafaama magaalaa Amboo, hidda latiinsa, sabaafi sab-lammoota aanaa Amboo, Afaan aanaa Amboo, Amantiiwwan aanaa Amboo, haala teessuma lafa aanaa Amboo, qabeenya aanaa Amboo, baay'ina uumataafi dinagde aanaa Amboofkeessatti hammata.

Akka maanguddoonni jedhanitti haalli hundeeffama Amboo waantoota sadii irratti bu'ureefata.kunis,

- A. Hora Amboo keessatti argamui
- B. Riqaa uumammaa jiraachuufi
- C. Lagni hulluqaa jiraachuu isaatti.

Aanaan Amboo akka aanaatti kan hundeeffamte bara kana jechuun yoo baanneyyuu ragoolee maanguddootaa irraa argaman akka ibsanitti bara mootummaa Minilik irraa eegalee akka ta'e niheerama. Haata'umalee, aanaan Amboo kan beekamte bara mootummaa Minilik II booda.Yeroo ammaa Aanaan Amboo kan daangessan kaabaan aanaa Jalduu, Lixaan Calliyaa, Kibbaan Tokkee kutaayee bahaan Aanaa Ilfataa daagefamtee argamti.

Akka maangoddonni naannoo jedhanitti Bara 1900 hanga 1923 magaalaa baadiyaa jechuun kan hundeeffamte ta'uu ibsu. Maqaan naannoo kanaa akka walii galaatti maaliif Amboo akka jedhame yommuu ilaallu akkuma armaan olitti ilaalle hora magaalaa kana keessatti argamu irra akka ta'e ni dubbatama. Hora jechuun bishaan dhamdhamni isaa sogidda qabu jechuu

Haala Qileensaafi Dinagdee anichaa

Aanaan Amboo haalli qilleensi ishee jireenyaafis ta'e oomishaaf baayee mijaawaadha. Bifuma kanaan aanaalee qilleensi gaarii keessatti argaman keessa ishee tokko. Kanneens; Baddaan % 6 Badda dareen % 74 Gammoojjin % 20 dha. uummanni aanaa Amboo haala addaa addaan bakka garaa garaa qabatee argama.

Haaluma kanaan akka istaatiksii uummataa ragaa bara 1999 ibsutti dhiirri 55,305, dhalaa 55,491 waliigala 110,796 aanitti keessa nijiraatu. Kana malees, jiraataan magaalaa dhiira 34,350 dhalaan 35,389 waliigala 69,739 jiraataa. Kanneen keessaas, qonnaan bulaa 95%, daldaloota % 2 hojjetootni mootummaa % 1.5 fi kanneen biroo % 1.5 niqabaatu.

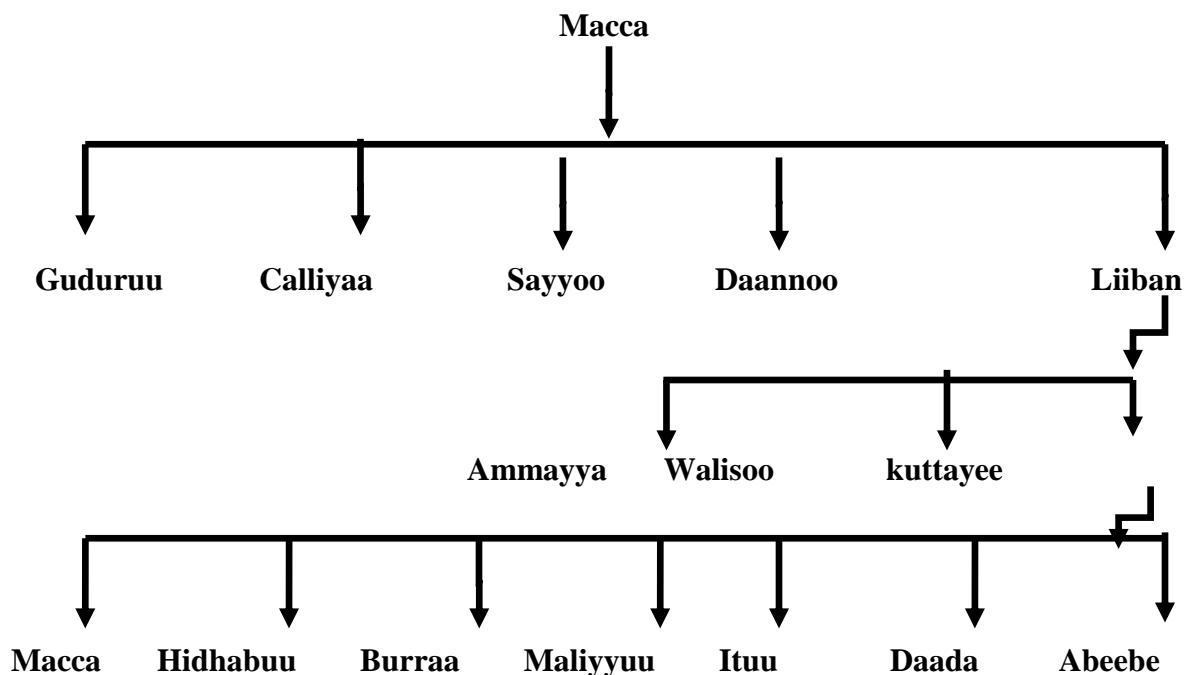
Dinagdee ilaalchisee uummanni aanaa Amboo irra caalaan isaa qonnaan bulaadha. Kunniis, lafa qotuufi horii horsiisuun jireenya isaa geggeessa. Gosoonni oomishaalee baay'inaan aanicha keessatti oomishaman kanneen akka xaafii, boqqolloo, garbuu, qamadii, baaqilaa, atarii, saaliixii, nuugiifi kkf dha. Galiin aanaa kanaa irra guddaan gosa tokko irratti kan hundaa'e waan ta'eef jireenyi uummatichaa harka irraa gara afaaniitti. Yeroo ammaa kana qotisaafi horii horsiisuuf bakka guddaa kennaa jira.

(Gabaasa hojii Waajjira Bulchinsaafi Waajjira Qonnaa Aanaa Amboo irraa).

1.1.3. Hidda Latiinsaa

Oromoon hundee tokkichummaa uummata isaa ganamaa irraa eegalee walhoree guddachaafi lataa deemuudhaan sadarkaa sabummaa ammaa irra jiru irra gahee jira. Latiinsi ykn damee Oromoo gurguddoo ta'an keessaa Macci isa tokkodha. Haaluma kanaan "Macca" jechuun uummata baay'ee bal'inaaf hedduumina qabu jechuudha. Yeroo ammaa kanas Oromoon maccaa keessattu shawaa Lixaa, Shawaa Kibbaa, Kibba Lixa shawaa, Jimmaa, Illu Abbaa Booraa, Wallaggaa Bahaa, Wallaggaa Lixaa akkasumas Wanbaraafi Goojjam keessatti bal'inaan qubatee jiraata. Keessattu Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo keessatti kuttayeen qubachuun dubartootaa lama irraa ijoolee torba horee jira. Kana irraa kan ka'e uma aanaa Ambootti jarsoliin yommuu waaqayyoon kadhatan "waaqa turban kuttayee" jechuun kadhatu. Dabalataan waaqa shaman Galaanfi lamaan Buluudoo jechuun akka kadhataniifi caalmaan turban Kuttayee akka aanaa Amboo qubatanii jiran maanguddonni seenaa naannoo kanaa beekan ni dubatu.

Hidda Latiinsa Maccaa Aanaa Amboo

Kannee armaan olitti giraaffidhaan taa'an keessaa caallatti Aanaa Amboofi naannoo isheetti kan argaman ilmaan Kuttayee: Macca, Hidhabuu, burraa, Maliyyuu, Ituu, Daadafi Abeebadha. Obbo Baqqalaa Baayata (22/09/2008)

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Qorannaa tokko gaggeessuuf sababoonni nama kakaasan jiraachuu qabu. Kanaafuu, qorannoo kana adeemsisuuf ka'umsa kan ta'e sababoota adda addaatiindagatamuu weedduarrabsoo fuudhaafi heerumaa barsiifataa keessaayyuu ogwalaloo arrabsooti.

Akkan maangodootaafi hadholii irraa dhagaheetti bara durii weedduun fuudhaafi heerumaa gaa'ela kaadhimmachuun raawwatu keessatti tartiiba seera aadaa sanaa eeguun bal'inaan kan dhiyaataa turedha. Kunnis;Kaadhimaan lamaan guyyaan beellama sirna gaa'ela isaanii raawwatamuuf torban lama (kudha-arfan) yeroo isaan hafu, weedduu mata mataa isaanii weeddisuu jalqabu.Weedduun arrabsoo kan durbi heerumtu addooyyee ishee waliin taatee gurbaa ishee fuudhuufi fira isaa ittiin arrabsitudha. Haaluma walfakkaatuu obbolloonnifi firoonni gurbaa fuudhuu waliin ta'uudhaan intala isatti heerumtuufi firoota ishee kan ittiin

arabsanidha. Arrabsoon weedduu yeroo cidhaa weeddifamu ta'ee, kan gurbaan fuudhu gootummaaf, intala heerumtu immoo durbummaaf faarsaa turan ta'uu hubadheen jira.

Fookilooriin waan hawaasni jiruufi jireenya isaa toora qabsiisuuf, beekumsa ganamaa (indigeneous knowledge) gargaaramuun utuu hinbaratin dandeettii uumamaan waan ijaan mul'tauufi hinmul'anne, kalaquun gamtaadhaan hawaasni ittigargaaramu hunda ilaallata. Kunis, ta'ee darbuusaa osoo hintaane waan ta'ee darbe sana qorachuun jiruufi jireenya kaleessaa isa har'aatti fiduun dhugoomsina. Fookilooriinis yaada uume qofa osoo hinta'iin waan dhugaadhaan itti jiraatamee keessa darbamuudha (Asaffaa, 2011:13)

“Afoolli jireenya ilma namaa keessatti faayidaa guddaa qaba. Hawaasni qubee mataa isaa hinqabne seenaa, duudhaafi safuu isaa afoolaan dhalootaaf dabarsa” jedha (Geetachoo, 2008:14). Gama biraatiin, afoola akka aadaafi ibsituu aadaatti kanneen ilaalanis sababa gooroon afoolaa tokko geeddaramaa deemuu dandahu qulqulleessanii dhiyeessu. Akka yaada isaaniitti yeroo tokko tokko afoolarratti jijjiiramni bu'uuraa barbaachisaa ta'uu dandaha. Yeroo biraa ammoo, barbaachisaa ta'ee mul'achuu dhiisuu nimala. Kunis, gahee gooroo afoolaa sun hawaasa sanaaf qabuufi jijjiirama waliigalaa hawaasichaafi naannoo hawaasni sun jiraatutti dhufaa jiru waliin walqabata (Georgesii Jones, 1995: 320).

Ogafaan seenaa hawaasa tokkoo keessatti haalli geeddaruumsa jiruufi jireenyaa, dhiibbaan saayinsiifi teeknooloojii, siyaasa, diinagdeefi hawaasummaa, mul'achuu danda'a. Sababa kanaan hawaasni aadaa mataa isaa dhiisee kan biroo faana dhahuu jalqaba. Kun immoo geeddaramsa ogaffaaniif sababa guddaa ta'uu ibsa (Asaffaa, 2009:27). Akkasumas, Ogafaan haala yeroo wajjin jijjiiramuu danda'uusaa agarsiisa. Kunis, yoo xiqqaate haala lamaan jijjiiramu danda'a. Tokkoffaa, barnoota saayinsiifi teeknooloojiin kan dhufu yoo ta'uu, inni lammaffaan immoo hirmaattoonni raawwii ogafaanii yeroo ammaa aadaa duraan ture dagatanii isa keessa jiranitti of fakkeessuun haalaafi yeroodhaan kan jijjiiraman ta'uu ibsa (Okpewho, 1992: 39-41).

Weedduun gosa ogafaanii keessaa tokko waan ta'eef jijjiiramaa (hirraanfataamaa) kan dhufe waan dhaloonni haaraa akka aadaa duubatti hafootti ilaalanii amantii garaagaraa waliin walqabsiisaa deemuun hirraanfataamaa (jijjiirama) dhufe (Sumner, 1996: 5).

Weedduun fuudhaafi heerumaa hanga har'atti qofatti adda ba'ee qorannoon quubsaa ta'e irratti hingegeffamne. Naannoo raawwii gaa'elarratti biyya keessan hojiin hojjetame jira. Asaffaa (1983), Taganyee (2006) ta'us yeroo ammaa hawaasni xiyyeeffannoon itti kennama hinjiru. Kunis, gama amantiiniifi saayinsiifi teeknooloojiin dhiibban weedduu arrabsoo irra gahu salphaa miti.

Falaasama Oromoon ofii uume jiruufi jireenya isa keessatti afaaniifi barreeffaman hanga har'atti itti fayyadama turan akka gadantummaatti ilaalame hafuu/badaa jira. Kanaafuu, ilaalcha dogongora kan hir'isuun kallattii sirrii ta'een weedduun fuudhaafi heerumaa kunogbarruun Oromootiif bu'ura waan ta'eef dhaloota haaran itti fufu qaba.

Sababin qorannichi barbaachiise ammaan argee dubbisetti mataduree kanarratti qorannoonkallattiin irratti geggeeffame hinargine. Kanaafuu, mataduree kana irratti qorannoo gaggeessuun barbaachisa ta'e jira.

Haala kanaanis, qorannoon kun gaaffilee bu'uraa armaan gadi deebisuu qaba.

1. Weedduun arrabsoo fudhaafi heerumaa gosoota akkam akkamii qaba?
2. Weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa ergaa akkamii qaba?
3. Weedduu arabsoo fuudhaafi heerumaa yoomessa akkam akkamii keessatti dhi'aata?
4. Weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa yeroo ammaa kana sadarkaa akkamiirra jira?

1.3. Kaayyoo Qorrannichaa

Kaayyoowwan qorannoo kanas bakka lamatti qoodamu. Isaanis, kaayyoo gooroofi kaayyoo gooreeti.

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa weedduuarrabsoo fuudhaafi heerumaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo gosoota isaatiin adda baasuun qaaccessuudha.

1.3.2. Kaayyoo Gooree

- 1, Gosoota weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa addaan baasuu.
- 2, Ergaa weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa ibsuu.
- 3, Weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa yoomessa akkam akkamii akka qabu ibsuu.
- 4, Weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa yeroo ammaa kana sadarkaa akkamiirra akka jiru ibsuu.

1.4. Bu'aa /Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoo haala gaariin hojjetame dhiyaate tokkirra bu'aan argamu hedduudha. Afwalaloo Oromoo keessaa weedduun arrabsoofuudhaafi heerumaa sabni Oromoo baroota hedduuf kan ittiin jiraataa tureefi beekamu oodaafi safuu sabichaa kan bu'uureffate waan ta'eef, weedduu arrabsoofuudhaafi heerumaa funaanuu, qaaccessuun dhaloota boriif olkaa'uun barbaachisaadha.

“Walumaagalatti qaamanni armaan gadii firii qorannoo kanaatti fayyadamuu danda'u jedhamee abdatama.”

- Namoota gara fuuladuratti mataduree kana irratti qorannoo gadi fageenya geggeessaniif akka ka'umsaatti ni gargaara jedhamee yaadama.
- Barsiisonniifi barattoonni Manneen Barumsaa sadarkaa 2^{ffaa} mana kitaabaa keessaa qorannicha dubbisuun aadaa fuudhaafi heerumaa kaadhimachuun raawwatu keessatti bu'aan weedduu shamarranii qabu baramee gara fuuladuraatti itti fufsiisuuf akka madda odeeffannootti tajaajila jedhamee tilmaamama.

- Waajjirri aadaafi turiizimii argannoo qorannichaaqorannoo kana ka'umsa godhachuun akka weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti hojjetan karaa saaquu danda'a jedhamee abdatama.
- Dhaloonni haaraa qorannoo kana mana kitaabaa magaalaa Amboo keessaa dubbisuudhaan jechaafi gochaan shaakalaniimuuxannoo weedduu akka horatan gargaara jedhamee yaadama.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoo tokko yeroo kenname keessatti dhiyeessuuf daangaa qorannoo keenya murteessuu qabna. Qorannoo kana milkeessuuf karaa kallattii yaadaatiinis daangessuun barbaachisaadha. Kanajechuunis, weedduuwwan arrabsoo yeroo fuudhaafi heerumaa jiran keessaa xiyyeeffannoo isaa yaadaan weedduu fuudhaafi heerumaa durbaafi dhiiraa ilaallata. Kunis, yemmuu intalli heerumtu qe'ee warra intalaafi qe'ee warra gurbaa qofa kan arrabsamuudha. Akkasumas, qorannoon kun Godina Shawaa Lixaa Aanaa Ambooqofa irratti adeemsifame jira.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti hanqinaaleen qorataa mudatan nijiru. Isaanis, yeroon qorannoo kanaa hojii idilee faana waan ta'eef haqni yeroo akkasumas, gorsa irraa fagaachuufi rakkoon maallaqaa namudateera. Akkasumas, naannoon hojiin idilee koo baadiyyaa waan ta'eef kitaabolee wabii gahaata'e argachuu dhabuufi meeshaa suuraafi sagalee ittiin waraabadhu bakkan chaarjii godhadhuu dhabuu.

Kanamalees, mataduree kana ilaalchisee yeroo ragaa sassaabadhu geejjibaafi namootan barbaadu yerootti argachuu dhabuufi filannoo wajjin walqabsiisee odeeffannoo hawaasa keessaa yeroon funaannachuu dhabuudha. Weedduu fuudhaafi heerumaa kanaaf yeroo qorannichi adeemsifamutti waltajjii sadarkaa eeggate dhibuufi namoota waa'ee weedduu fuudhaafi heerumaa gadifageenyaan beekan hawaasa keessatti lakkoofsi isaanii xiqqacha deemuu. Yeroon daawwanna geeggessu weedduun fuudhaafi heerumaa kun akka durii tartiiba isa eege hojiirra oola hinjiru.

Yeroo ammaa kan hojiirra oola kan jiran qabiyyeewwan muraasa qofa. Inni jirus gara ammayyatti jijjiiramaa dhufeera. Wantoonni aadaa achi keessatti hojiirra oolan uffannaniifi geejibni bifa isaanii jijjiratanii jiru.

Hanqinoota armaan olitti ibsamaniif galmaga'iinsa qorannichaa waangufachisaniif furmaata kennuun barbaachisadha. Hanqina kitaaba wabii ilaalchisee yeroo boqonnaa koo gara magaalaafi yuunivarsitii deemuun kitaabolee adda addaa mana kitaabaatii dubbisuu. Gama qarshii immoo mindaa ji'an argadhu qusannoon fayyadamuudhan. Kanamalees, yeroo ragaan sassaabamu odeeffannoo harca'ee hafe nuffii tokko maleeirra deebi'ee funaaneera. Hanqina gama waltajjiin jirummoo namoota weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti muuxannoo qabaan mala akkayyoofi iyyafannoon iddattessuu filachuudhani. Rakkoo gama filannoon jiru immoo ergaa filannoon raawwate booda hawaasa keessa seenuun odeeffannoo sassaabachudha.

BOQONNAALAMA: SAKATTA’A BARRUU

Boqonnaa kana jalatti qabxiileen akka waliigalaatti dhiyaatan: maalummaa fookiloorii, afoolaa, afwalaloo, amaloota afoolaa, maalummaa arrabsoo, faayidaa arrabsoo, gosoota weedduu arrabsoo, mararoo yaaddoo, koe|jibba, eebba|abaarsafi yoomessaarrabsoo sakatta’amee dhiyaate jira.

2.1. Fookiloorii

Fooklooriif yeroo adda addaa hiikni adda addaa kennamaa tureera. Fookilooriinfalaasama aadaa hawaasummaa eenyummaa garee hawaasa waliin jiraatanii walii gala bartee hawaasichaa irratti hundaa’ee kan dubbiin dhalootaa dhalootatti haala adda addaan afaaniin, ogumaan, muuziqaan, sochii qaamaan, taphaan, baacoon, duudhaan, ogummaa harkaafi aartiiwwaan biroon kan ibsudha (Finnegan, 1992: 4).

Ramailan (2005:14) akka barreessetti fooklooriin karaa ittin namoonni naannoo tokkoo icciitii uumamaa waaqaafi lafaa ibsatan, haala uumama iddoo jiratanii ittiin calaqqisiisanidha. Sababnisaas qabiyyeen fookiloorii walittidhufeenya namootaafi naannoo isaa gadifageenyan ifatti waan namatti agarsiisuuf dha.

Akkasumas Dundes (1965:15) akka ibsetti “most of American folklorist’s folklore consists of a number of specific cultural items which are usually transmitted from person to person” jedha. Akka yaada kanaatti fookiloorii aadaalee murtaa’aa ta’an hedduu yeroo hunda nama irraa namatti darban ykn lufummaa ofkeessatti kan qabudha jedha. Weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa keessattis warri quxusuun hangafoota irraa yoomessa dhugaa keessatti daawwachuun caqasuun shaakaluun ofumaan baru.

Fookiloorii ilaalchisuun namoonni adda addaa hiika adda addaa akka kennaa turan ibsa. Hiika gara garaa kennuu namootaa kanaafis sababootni adda addaa akka dhiyaatu ta’e sanniin keessaa muraasni: namoonni hunduu addunyaa kanaaf ilaalcha garaa garaa qabaachuu isaanii, yaadarimee isaa rakkisaafi ulfaataa ta’uu isaa, hiikkaaleen amma ammaatti kennamaniif adda adda akka ta’e ibsa (Dastaa, 2011: 3).

Fookilooriin saayinsii gooroowwan kan akka aadaa, amantii, barsiifataa, odaa, gochoota, mammaaksa jechamoota sirbaafi kanneen, kana fakkaatan kan addaan

baasuudha. Gabaabumatti beekumsa hin qoratamnidha (Finnegan, 1976:50). Fookilooriin hubannoo hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadani osoo homaa hin dhoksin afaaniin ifa baasee agarsiisa. Kana jechuun fookilooriin daawitii hawaasni tokko ittiin ilaalamu akka ta'e agarsiisa (Georges fi Jones, 1995:170).

Akkasumas Oring (1986) Dundes (1965) waabeffachuun akkas jechuun ibsa: qabiyyeewwan fookiloorii durdurii, raagamtaa, sheekkoo, waldhabdee, baacoo, mammaaksa, cooka, hibboo, eebba, abaarsaafi kankanaa fakkaatan qabata. Akka yaadolee kanaatti fookilooriin beekumsa kalaqa afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbuudha.

Fookiloorii goroowwaan gurguddoo afur qabqa. Isaanis, afoola (oral literature), meeshaalee aadaa (material culture) duudhaa hawaasaa (folk custom), artii sochii qaama (performing folk art), jechuudhaan afuitti qoqqooduun qorachuun akka danda'amudha (Dorson, 1972,).

Kanarraa kan hubatamu jechi fookiloorii jedhu waan hammatuun yoo ibsame damee beekumsaa mala saayinsaawaa ta'een afoola, meeshaalee aadaa, artii sochii qaamaafi duudhaa hawaasaa kan qoratu ta'uusaati. Yaada kanarraa akka hubatamutti afoolli gooroowwaan fookiloorii keessaa isa tokkodha.

2.1.1 Akaakuuwwan Gurguddoo Fookiloorii

Fookilooriin firiiwwan hudduu ofkeessatti akka hammatu hayyoonni adda addaa qorannoo isaaniitiin addeessaniiru. Firiiwwan garmalee baayyee ta'an akaakuu akaakuudhaan toora qabachiisuuf 'Richard Dorson (1972:3) firiiwwan gurguddoo afuritti qooda. Isaanis: Afoola (Oral literature), Barsiifata hawaasaa (Folk custom), Meeshaa aadaa (Material Culture) fi Dalaga Artii duudhaa (Performing Folk Art) jedhamu. Kanaaf, firiiwwan gurguddoo kana dubbistoota hubannoof akka gargaaran armaan gaditti tartiiba tartiibaan ilaaluu yaalameera.

2.1.1.1 Afoola

Afoolli gosa oguma ta'ee aadaa, seenaafi eenyummaa hawaasaa himamsa afaaniitiin dhalootaa dhalootatti darbudha. Ilaalchaafi falaasama hawaasaa dhaloota haaraatti beeksiisuufi barsiisuun akka riqicha cimaa ta'ee tajaajila. Kana malees, aartii jechaa aadaafi duudhaa hawaasaa afaaniin dhalootaa dhalootatti darbu kan akka weedduu aadaa ofkeessatti hammata (Dorson, 1972). Kunis, afoolli hawaasa tokko keessatti kallattii hedduutiin

gumaacha kenna. Afoola fayyadamee hawaasni walbarsiisa, duudhaa hawaasaa toora qabsiisa, fooyyessa, waa'ee eenyummaa, seenaa addunyaasaa beeksifata, ittiin bashannana walbashanansiisa. Hawaasni bifa ammayoomeen har'a seerawwan, amantiifi siyaasaan wal bulchuuf dhagaa bu'uuraa kan ta'e, beekumsa afoolaa irra dhaabbateeti (Georgesfi Jones, 1995: 314).

Afoolli haala addunyaa kanaa kan ittiin hubannu, haala jiruufi jireenyaa, hundaaf akkaataa jireenya dhala namaa hunda tuttuqa jedha (Dundes, 1965). Waan darbee ragaa dhugaa, ilaalchisee Asaffaan (2009:23) dhumarratti "Akkuma daawwitii keessatti of ilaallu kan faana jiru deebisee calaqqisuu gochuu osoo hintaane akka ofilaalee cabaa fuula tolchuu isa tahes isa hintahiinis mul'isuu ta'a," jedha. Akka yaada kanaatti wanti afoola hawaasaa jala dhokatu akka hinjirredha. "Afoolli aadaa, duudhaafi safuu hawaasa tokkoo dhaloota tokko irraa gara dhaloota itti aanutti afaaniin daddarbaa kan dhufe, darbaa kan jiru. Akkasumas, fuuladurattis kan darbu damee aadaa saba tokkootti" (Abarraa, 1999: 48). Yaada armaan olii irraa akka hubannutti afoolli calaqqee jiruufi jireenya hawaasaa ta'ee afaaniin labata tokko irraa gara labata birootti kan darbudha.

Bichakan (1996) akka ibsutti, uummatni Oromoo waantoota miira dhageettii isaa tuqan, jechoota qindeessee, bareechee ittiin dhimma bahaa ture. Afoolli Ummata Oromoo hawaasichaaf madda beekumsa isaati. Qorannoon bal'inaan osoo irratti adeemsifamee kuusaa beekumsaa akka ta'edha.

2.1.1.2 Barsiifannaa Hawaasaa

Barsiifanni hawaasaa firiwwan fookloorii gurgurdoo keessaa isa lamaata ta'unsaa dursee ibisameera. Barsiifanni yookiin duudhaan adeemsa jireenyaa keessatti gareen uummataa walitti dhufeenya uumuun, gocha raawwatuun, afoolaan irra deeddeebi'ee kan itti fayyadamuudha. Kana wajjin walsimatee 'Simsfi Stephen'(2005: 65) akka ibsanitti duudhaa jechuun beekumsaa(lore)fi adeemsa (process) beekkumsi duudhaa ittin goonfatamuu, maalummaan kan ittiin ibsamuudha. Duudhaan dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufe, firiwwan adda addaa bara wajjin jijjiirama kan agarsiisan kanneen immoo ittifuufiinsa kan qaban ta'uusaa hubachuun nidada'ama. Barsiifanni yookiin duudhaan hawaasaa (social folk

custom) akkuma firiiwwan gurguddoo fookloorii kanneenii akaakuuwwan adda addaa ofkeessatti hammata.

2.1.1.2 Meeshaa Aadaa

Firiiwwan gurguddoo Fookloorii inni sadaffaa ‘Meeshaa Aadaa’ ta’uusaa dursee ibsameera. Meeshaan aadaa uummanni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti bifa adda addaatiin kan itti fayyadamu, harkaan soqee yookiin bocee(hand crafting) maayi kan itti ba’an ofkeessatti hammata. Kana malees, uuccuuwwan jila wajjin walsimsiisee itti fayyadamu, haalluuwwan adda addaa kan ofkeessaa qabu, akkaataa manas ta’e dallaa ijaarsaa, nyaataa aadaa akkaataan ittiin qophaa’uuf fi kkf, meeshaa aadaa jalatti akka qodaman Richard Dorson (1972) niaddeessa. Kanuma wajjin walsimatee ilaalchaafi amantii uummataa kan calaqqisiisan fakkoommiiwwan (mallattoowwan) adda addaa meeshaa aadaa (material culture) ta’uusaanii hubanna. Nyaanni gosa garagaraafi meeshaaleen ittiin dhiyaataan qophii jila kanaa irratti uummanni itti fayyadama. Kanaafuu, akaakuuwwan meeshaalee aadaa raawwii sirna fudhaafi heerumaa irratti gumaachaa guddaa akka godhan hubachuun barbaachisaadha.

2.1.1.4 Dalaga Artii duudhaa

Akka Richard Dorson (1972:3) toora tooraan addaan qoodetti akaakuuwwan gurguddoo fookloorii keessaa ‘Dalaga Artii Dhuudhaa’ (performing Folk Art) kan jedhamu isa arfafaadha. Akaakuun fookloorii kun aadaa, diiraamaa dhuudhaa, diraamaa jechamalee, shubbisa, dhiichisaafi kkf, ofkeessatti nihammata.

Akaakuuwwan fookloorii kun firiiwwan fookloorii kanneen wajjin walsimatani jilawwan (rituals) addadaa uummata keessatti kabajamanirratti akka dhiyaatan nihubanna. Fakkeenyaaf, uummata keessatti dalagaawwan adda addaa wayitii gaggeeffaman muuziqaan aadaa, meeshaalee wajjiin qindaa’ee, faaruuwwanfi weedduuwwan adda addaa wajjin walsimateeti dhiyaata. Haaluma kanaan, akaakuuwwan fookloorii akka kuula sharariitii walitti hidhiinsa horataniiti hirmaattoonni midhagina akka dhamdhamatan, barnnoota akka irraa argatan taasisu. Weedduu fudhaafi heerumaa irrattis gomaachii buusuu laayyoo miti.

2.2 Amaloota Afoolaa

Amalootni afoolli ittiin beekamu keessa muraasni: jijjiiramummaa, lufummaa, uummatummaa, yoomessa, hurruubummaa, afaanummaafi hirmaannaa jamaa qabaachudha.

A. Jijjiiramummaa

Jijjiiramummaan amala afoolaati. Kunis, waliigaltee hawaasaan ykn dhiibbaan mul'achuu nidanda'a. Akka Jaarraafi Wasanee (2008:162) akka ibsanitti "afoolli jijjiiramummaaf baay'ee saaxilamaadha. Bu'uurri isaa hawaasni jijjiiramuu waan danda'uuf afooliifi hawaasni addaan bahanii hinilaalaman" jedhu.

Birhanu (1999:12) akka ibsetti "The characteristics of oral literature is carried by memory and delivered by word of mouth. The performance may introduce variation in wording, structure or content" jedhu. Yaada akka hubanutti amalootni afoola haala yaadannoo wantoota darbaniin haawwatamee bifa jecha afaaniitiin dhiyaata. Haalli raawwii isaas garaagarummaa sagaleessuu, caasaa ykn qabiyyee isaatiin ibsama jedha.

B. Lufummaa

Lufummaan amala afoolaa keessaa isa tokkoodha. Kunis, afoolli tokko haala kamiin dhalootaa dhalootatti darbaa akka deemu irratti xiyyeeffata. Yaada kana ilaalchisuun Wasaneen (2008: 164) akkas jedha: "Haalli afoolli tokko dhalootarraa dhalootatti darbu lufummaa" jedhama. Kunis, karaa lamaan dhalootatti darbu. Isaanis, haasaa afaaniifi gochaan dhalootarraa dhalootatti kan dabarsan miseensoota hawaasaati."

C. Uummatummaa

Afoolli qabeenya hawaasati. Afoolli akka ogbarruuwwan biraakan abaluuti jechuun hindanda'amu. Kana jechuun itti waamaminni isaa hawaasichadha. Finnegan (1970) uummatummaa afoolaa akkanatti ibsiti afoolli qaama caasaa aadaati. Seera raawwiifi walmakaa matasaa qaba. Kun immoo argannoofi xiinxalaaf kan isa saaxilu.

Akkasumas Wasaneen (2008:168) "miidhagummaan haala afoolli sun itti faarfamu ilmaan namaa hawwachuu danda'uu dhiyaachuu isa mul'isa" jedha.

D. Yoomessa

Qorannoon afoolaa haala hawaasummaa dhugaa afoolicha keessatti raawwatamuufi faayidaa inni walitti dhufeenya hawaasummaaf qabu irratti xiyyeeffachuu qaba (Ben Amos, 1982:20). Yoomessi dhugaa qindeeffama afoola hedduu jiran hunda osoo ilaalamee, hundumtuu bakkaafi yeroo itti raawwatamu kan mata isaa niqaba (Dorson, 1972).

E. Hurruubummaa

Amaloota afoolaa keessaa hurruubummaan isa tokkoodha. Finnegan (1970) hurruubummaan amaloota afoolaa keessaa isa bu’uura ta’ee dhimma raawwii afoolichaa gadifageenyaan hubachuuf jechoota (Sagaleen) wanta darbu caalaa akkaataa hirmaattoonni miira isaanii sochoosaanii agarsiisan walfaana ilaalamuu qaba jetti. Kana malees, Jaarraafi Wasaneen (2008:16) “Hurruubummaan amaloota afoolaa keessa isa bu’uuraaf, afoolichatti kan lubbuu horuudha jedhu”.

F. Afaanummaa

Afoolli amalli isaa inni bu’uuraa afaanummaadha. Kunis, labataa gara labataatti kan daddarbu afaaniin (Okopewho, 1992). Akkasumas, amaloota walaloo afoolaa keessaa afaanummaaniddoo guddaa qaba. Sababni isaas, miira dhaggeeffatootaa ofitti harkisuuf human cimaa waan qabuufi (Bukeniya, 1994).

G. Jamaa Qabaachuu

Amala afoolaa keessaa inni tokko jamaa qabachuudha. Yaada kana ilaalchisuun, Wasanee (2008:155) yoo ibsu, “Afoolli yeroo kamiyyuu garee barbaada, namoota walitti qabu qaba.” Yaada kanarraa hubachuun akka danda’amutti afoolli gareen waan dalagamuuf jamaa kan qabuudha. Kana malees, jalqabaa hamma xumuraatti gareedhaan walfaana weeddifamu (Finnegan, (1970).

2.3. Maalummaa Afwalaloo

Afwalaloon Oromoo akkuma afoola Oromoo kunneen biroo dhalootarraa dhalootatti kan darbu dubbii afaaniin yeroo daddarbus kan yeedalloo qabu yeedaloo isaa waliin, kan hinqabnes akkuma jiruttidha. Keessattuu kan Afoola Oromoo adda godhu afwalaloon isaa

kan yeedaloo faana darbuu danda'an kan akka weedduu jaalalaa, cidhaa, sirba ateeteefi kkf yoo ta'u kan yeedaloon isaa ifatti bahee hinmullanne immoo kanneen akka oduu durii, hibboofi mammaaksa fa'i (Misgaanuu, 2011: 62).

Afwalaloon yeroo irraa bilisa ta'e immoo dhimma yeroo wajjin kan walqabate osoo hin ta'in yeroo kamiyyuu faarfatuufi weeddifamu kan danda'uu, kana jalatti afwalaloon hedduu beekaman weedduuwwan garaagaraatiini. Kunis, akka inni baraan hin daangeffamneef daangaa darbee kan deemu ta'uu isaa nu hubachiisa (Finnegan, 1976).

Fedhasaan (2013:49) akka ibsetti “walaloo afoola (afwalaloo) Oromoo bakka gurguddoo torbatti qoodamuu dandaa'a. Isaanis, geerarsa, weedduu, sirba, faaruu, eebba/abaarsa, guungummiifi tabaallidha. Hawaasa keessatti maqaalee kanaan beekamanis daangaan hubanno saanii ka'amee hin jiru”. “Gosoota ogafaan Oromoo keessaa kan afwalalummaa ofkeessa qaban: geerarsa, weedduu jaalalaa, weedduu seenaa, weedduu siyaasaa, weedduu asmaarii, weedduu cidhaa, weedduu ateeteefi weedduu daboo” (Misgaanuu, 2011, f. 59). Yaada armaan oliirraa akka hubannutti weedduun qaama afwalaloo keessaa isa tokkodha. Qorannoon kun garuu goorowwan afoolaa keessaa afwaloon kan dhiyaatu weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti adeemsifame jira.

2.5. Weedduu

Gemechu (2003: 8-9) yoo ibsu weedduun wantoota aadaa uummata tokkoo calaqqisiisan keessaa isa tokkodha. Innis, kan safara gabaabaa of keessatti hammatu ta'ee sirba garaa garaa sirbuuf gargaarudha Oring, (1986). Weedduu walaloo gabaabaa ykn tuuta jechoota weeddifamanii ijaarsa barreeffama ifaafi gabaabaa ta'een toora tooraan hiramuu, yeedaloo kan of keessatti qabu Richard, (1992).

Kana malees, idileetti yoo ilaalle weedduun yaada adda addaa ibsuuf qooda hedduuttiifi cabsata sagaleetiin kan dhiyaatu ta'ee jaalala, komee, arrabsoo, mararoofi kkf kan ibsudha... Uummata seenaan isaa barreeffaman carraa hinargatiin tureef kan akka uummata Oromoof bu'aa weedduun buusu akka salphaatti hinilaalamu. Seenaa jechoota adda addaafi safuu keessatti dhimma itti baanu ofkeessatti qabatee dhalootaa dhalootatti dabarsa. Guddina afaaniif hedduu gumaacha (Wasanee, 1984:25).

2.5.1. Gosoota Weedduu cidhaa

Gosoonni weedduu hedduu jiru. Oring, (1986) akka ibsutti weedduun ammayyaas ta'e kan aadaa qabiyyeefi ergaa isaanii irratti hundaa'uun weedduu jaalalaa, weedduu cidhaa, weedduu loonii, weedduu amantiifi weedduu hojii fa'i. Qorannoon kunis, weedduu yeroo cidhaa dhiyaatu keessaa ergaa weedduu arrabsoo fudhaafi heerumaa irratti xiyyeeffata.

2.5.1. 1. Weedduu Mararoo

Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa yoo ta'eeyyuu weedduu mararoo fuudhaafi heerumaa yoomessaa tokko keessatti waan hojirra oolaniif amma tokko kaasuun barbaachisadha. Sirbi mararoo sirboota cidhaa mana warra intalaatti sirbaman keessaa isa tokkodha. Kan sirbamuus yeroo jalbuultii, guyyaa cidhaa yeroo hamaamonni gurbaa intala fudhatee ba'uuf qoqophaa'anidha. Geggeessaa intala qofaafis kan sirbamu nijira. Kan sirbanis dubartoota ollaafi hiriyyoottan intala heerumtuuti. Walaloo sirba mararootiin seenaafi quuqqaa garaa tuttuquudhaan dubartootaafi shamarraan yoo kaasanii sirban intalliifi haati intalaa imimmaansaanii dhangalaasaafi facaasaa dhaggeeffatu. Qabiyyeen walaloo sirbichas fira warra intalaa jajjabeessuuf waa'ee jireenya gaa'ela intala heerumtuu gorsuurratti kan xiyyeeffateedha (Shaawaayyeefi Firehiwoot, 1999: 456).

Yaada kana deeggeruun mararoon weedduu sirna gaa'ela naqaatan geggeeffamu irratti shamarreen heerumtu hiriyyoota ishee waliin ta'anii weeddifamudha. Weedduun mararoo guyyaa intalli heerumtu irraa torbee lama dursee kan eegaluu yeroo ta'u hanga gaafa cidha gaa'ela sanaattii galgala galgala yeroo hundaa walitti fufiinsaan mana warra intalaatti weeddifma (misgaanuu, 2010: 34).

2.5.1.2. Weedduu Arrabsoo Goota Qeeqan

Weedduun gootaa gosa weedduu aadaa keessaa tokko ta'ee kan goota (gootummaa) jajjabeessuuf gargaaruudha. Kanuma ilaalchisuun Gemechuun (2003:10) akka ibsetti kaayyoon weedduu gootaa warra lola deemuuf qophaa'an onnachiisuuf yoo ta'u warri hafan immoo akka lugna hintaane barsiisudha.

2.5.1.3. Weedduu Jaalalaa

Weedduun jaalalaa kan weeddifamu yeroo maatii ofii, biyya ofii, jaalallee ofii yaadan ta'uu danda'a. Misgaanuun (2011: 74) Tasamaa (2004) wabeeffachuun akka ibsutti weedduun jaalalaa Oromoo yeroo baay'ee dhimma hojii walgargaarsaa, daboo, jigii, kan akka haamaafi dugda walfudhachuu, yeroo cira ciran, lafa qotan, yeroo fuudhaafi heerumaa, yeroo karaa deeman, yeroo horii tiksan, ergaa miira isaanii keessa jiru obsa itti argachuufi aara itti galfachuuf meeshaa dhimma itti ba'anudha.

2.5.1.4. Komee/Jibba

Intalli waan warri isheen jedhan tole jedhuurraan kan hafe yeroo heerumaa murteessuus ta'e kan jaallatte filattee kan jibbite mormuuf haalli ulfaataadha. Namni ishee fuudhuuf itti ergate eenyu akka ta'e beekuu dhiisuu dandeessi, yoo beektes nama isheen hin barbaanne yoo ta'eyyuu mirgi isheen qabdu hammas miti. (Nagarii, 1995: 12).

2.5.1.5. Yaaddoo

Nagarii (1995:24) Claude summer (1997) wabeeffachuun yaaddoon maatiirraa adda ba'uu qofaa miti. Qarree dhabuu fi dhiibbaan gara dhirsatiin ga'uuf jirus kan yaaddessan keessaa kan biroota. kana hunda walaloo tarreessitu kanarraa hubachuun ni danda'ama.

2.5.1.6. Eebba /Abaarsa

Eebbi gaa'elaa dhimma hormaataan walqabata. Warri walfuudhan sun akka waljaallatan, daa'imoota horanii sanyii akka baay'ifatan eebbisu. Abaarsi gochi badaan yeroo hawaasa keessatti raawwatamu ittiin hamtuu gootee qolachuuf raawwatama (Fedhasaa, 2013, f. 55)

2.5.1.7. Weedduu Arrabsoo

Arrabsoon weedduu yeroo cidhaa weeddifamu ta'ee, kan gurbaan fuudhu gootummaaf, intala heerumtu immoo durbummaaf faarsu. Aadaa hawaasa keessattii dhiirri bineensa ajjeesse gootummaa akka mirkaneeffatu shamarreen tokko immoo durbummaa ishee eeggattee akka weeddifamu barbaadama (Misgaanuu, 2011: 55).

Guyyaan cidhaa torban lamatti yoo galu, intalli kennamtu sun hiriyoota durbaa waliin taatee weedduu eegalti. Weedduun kun hanga guyyaa cidhaatti galgala galgala ittuma fufa. Haaluma walfakkaatuun gama gurbaa fuudhuutiinis karaa obboleeyyota ykn hiriyoota isaan durbaa weedduun kun nigaggeeffama. Weedduu kanas weedduu walumaa galatti weedduu

cidhaa yoo ittiin jedhamu innis arrabsoonkan dhiyaatudha (Nagarii, 1995, f. 4). Haaluma kanaan raawwii weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa Aanaa Amboo keessaa yommuu ilaalamu duraan hawaasa keessa kan ture ta'ee, yeroo amma garuu xiqqachaa jira.

2.5.1.8. Maalummaa Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa

Weedduun arrabsoo kan durbi heerumtu addooyyee ishee waliin taatee gurbaa ishee fuudhuufi fira isaa ittiin arrabsitudha jedha (Dafaa, 1974:18). Weedduun arrabsoo akkuma ogafaan kan itti fayyadamtoonni ogafaanichaa ittiin walqeeqan, walbarsiisan, walgorsan, doofaa kan ittiin haxxoomsan jibbamaan kan ittiin qeeqamuufi shaakalli amala gadhee hawaasa keessatti mul'atu ittiin to'achuuf gargaara. Yaada kana ilaalchisuun Bukenya (1998:86) yoo ibsu "Each genere of oral literature has a part to play in the education of a particular society. While expressing feelings of people and playing other role the song satirises unacceptable behavior and warns members against misdemeanor" jedha. Weedduumararoo kan intalli heerumtu haala gaddaafi abdii kutannaatiin sagaalee laafaatti fayyadamuun soddaa ykn kaadhima ishee arrabsuun dhaamsa dhaammattudha.

Xiyyeeffannoon weedduu arrabsoo saaniis tokko soddaa arrabsuudha. Bifa, hojjaa, gootummaa, qabeenya, sanyii kfk ilaachisuun walaloo cabsaa ykn tuffii ibsu tarreessanii weeddisu jechuudha. Qabiyyee fi qeeyyaan /atmosphere/ arrabsoofi mararoon garuu adda adda. Weedduu cidhaa keessatti shamarran yommuu soddaa arrabsan hamilee cimaadhaan jechoota isa aarsu gargaaramanii sagalee dheekkamsaatiin weeddisu (Nagarii, 1995:10).

Nagariin (1995: 6) akka jedhutti arrabsoon durbaa meeshaa muuziqaa kan akka dibbee wajjin qindaa'ee dhiyaata. Walaloon isaas yeroo dhiyaatu humna ittiin garaa namaa raasu qaba. Haalli dalagaasaas ta'e ergaan isa keessa jiru miira namaa kan kakaasu ykn onnee namaa tutuqee garaa namaa raasee yaada gaddaafi hoo'ina kan namatti fidudha. Yaada kana irraa akka hubanuutti weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa haala jireenya maatii intalaafi maatiin gurbaa akkasumas firootan isaanii ittin ceepha'amanidha.

2.6. Faayidaa Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa

Arrabsoon shamarranii jechoota safuu waan ofkeessaa qabuuf akka waan safuun cabeettii ilaalamuu danda'a. Haa ta'u malee, akka ilaalcha Oromootti safuun kan cabu yoo wanti aadaa irraa maqe dalagamedha. Arrabsoon shamarranii immoo namoota waan yaraa dalagan deebisuuf faayidaa guddaa qaba. Arrabsoon shamarranii ergaa amala badaa to'achuu ofkeessaa qaba. Arrabsoon akka maqaan isaa agarsiisu osoo hintaane beekumsa, gorsaafi safuu hawaasicha biratti fudhatama qabantu keessa jira. Kana jechuun waan sirrii ykn dogoggora ta'e addaan baasee kan mul'isu kuusaa ilaalcha hawaasaa ta'ee tajaajila. (Misgaanuu, 2011:56).

Yeroo misirrittiin dhuuftee mana misirrichaa seenuuf kaate dura ishee darbanii karra mana misirrichaa irra dhaabatanii akkas jedhanii arrabsu "Duwwaan dhufte duwwaa ishee" jechuun arrabsu. Yeroo sanatti misirroo shamarreen yeroo akkanatti arrabsan yaadaan gara seera durbummaa qabaachuu ishee ofxiinxalti, keessa isheeti yoo guutuu taate waanti ishee yaaddessu hinjiru. Garuu, durbummaa ishee nama biraa waliin yoo balleessite akka aadaa naannoo tokko tokkootti baay'ee kan nama qaanessuufi warra mucaas laphee isaanii kanuma badaa itti hingammadani. Kan malees, akka aadaa Oromootti weedduun gaa'elaa safuu guddaafi kabaja kan qabuudha (Birhaanuu, 2003:47-48).

Kanamalees, Haayiluu (1997:12) yoo ibsu "faayidan arrabsoo durbaa jaarsolii ishee kadhachuu deeman arrabsuu, akkasumas intalli heerumtu quuqqaa garaa ishee kan ittiin baafattu" jedha. Dargagoonni Oromoo akka isaangaa'ela isaanii dura xuraa'ummaa hinhojjenne aadaatu dura dhaabbatee dhorka (Misgaanuu, 2011:75). Walumaagalatti weedduun arrabsoo weedduu yroo gaa'eela weeddifamu keessaa tokko ta'ee safuu hawaasaa eeguufi gocha dogoggoraa sirreessuuf tajaajila.

2.7. Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heeruma

Mataduree kana jalatti qabxiilee ka'uu qaban keessaa kanneen biroo akka raawwatamudha. Nagarii (1995:4) yaada kana yeroo ibsutti "guyyaan cidhaa torban lamatti yoo galu intalli kennamtu sun hiriyoota durbaa waliintaatee weedduu arrabsoo eegalti. Weedduun kun hanga guyyaa cidhaatti galgala galgala ittuma fufa" jedha. Kanmalees, weedduun arrabsoo jalbultii cidhaa irraa eegalee hanga guyyaa cidhaatti haala ho'aan cimee mul'ata

hamaammonni intalaa gurbaafi firoota akkasumas miinjota isaa ittiin arrabsu (Abarraa, 1999).

Weedduun kan weeddifamu tokkoffaa yoomessa yeroo cidhaatiin, lammaffaa dhimma adda addaa kan cidhaan ala ta'aniifis kan weeddifamuufis jira. Kana malees, bashannanaaf yeroon itti weeddifamus ni jira. Kanaafuu, weedduun kan cidhaas, kan hojiis, kan gootaas ni jiru Bascom, (1965)

Gama intala heerumtuutiin garuu, carran mana warra isheetti sirbamu nijira. Innis guyyaa miinjee deebiiti. Guyyaan kun, akkauma warri intalaaf mijatetti guyyaa gaa'elaa irraa kaasee torbee lamaa hanga sadiitii booda, affeerra mana maatii misirrittitti ta'uu ilaallata. Guyyaa kana misirroowwan lamaan, miinjolii, hamaamotee muraasa ta'anii horii qalmaa, qoriifi caccabsaa qabatanii deemu. Guyyaa kanas qe'ee warra intalaatti sirba baay'ee ho'aatu isaan eeggata sirbichi galgala guutuu kan turu yoo ta'u iddoo gurguddoo lamatti hiramuu danda'a. Inni duraa gurbaa maatiifi firoota isaa tuffachuu fi arrabsuutti caala. Inni lammataa cidha gaa'elaa irraa kan ka'ee arrabsoo gidduu isaanii ture kan araarsudha. (Misgaanuu, 2011, f. 63).

Kanaafuu xiyyeeffannoon qorannoo kanaa weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa isa yeroo gaa'elaafi warra deebiis hammateera

2.8 Yaaxinaalee Fookloorii Muraasoota

Qorattoonni fookloorii (Folklorists) Firiwwan fookloorii addaddaa irratti oggaa qorannoo gaggeessan adeemsa qorannoo isaanii fulleeffachuuf, akkasumas ragaa (perspective) ittin qoratan kallattii isaa kaawwachuuf yaaxinaalee adda addaatti akka fayyadaman qorannoon niaddeessu. Isaan keessaa muraasa isaanii haala armaan gaditti ilaaluun ni danda'ama.

2.8.1 Yaaxina Faayidaa

Hayyoonni fookloorii firiwwan fookloorii xinxaluuf yaaxinni itti fayyadaman keessa inni tokko, yaaxina faayidaa (Functionalism) akka ta'e 'Simsfi Stephens (2005:174) addeessaniiru. Yaaxina kanatti addadurummaan kan fayyadame 'William Bascom' akka ta'eefi faayidaan gurguddoo fooklooriis barsiisuu (toeducate), dhiibbaa aadaan namarratti taasisuu jalaa milquuf (to escape from impositions of culture), aadaa kunuunsuufi beekamtii

kennuuf akka tajaajilu hayyoonni armaan olitti xuqaman ibsaniiru. Kanaaf, qorattoonni tokko tokko akaakuuwwan fookloorii adda addaa xinxaluuf yaaxina kana akka bu'ureeffatan nihubanna. Haatu'u malee, yaaxinni kun faayidaa fookloorii agarsiisuuf akkuma cimina qabu hanqina qabaachuu isaas 'Simsfi Stephens (2005:176-177) akkaataa armaan gadiitiin addeessaniiru.

Functionalism implies that groups stay the same across time and societies are unchanging. Working with this methodology, the functional approach is always conservative and static; the functions themselves are conservative. Functional analysis, then, is ahistorical, suggesting that the text was used or The performance occurred for the same reason regardless of context. Another problem with functionalism is that it reinforces the elitist notion that the educated, trained folklorist understands the meaning of a group better than better than the folk group.

Akkuma waraabbii armaan olitti xuqame keessatti ibsame yaaxinni 'Functionalism' jedhamee beekamu gareen hawaasaa firiwwan fooklooriitti fayyadamu yeroo irraa yerootti, iddoo irraa iddootti akka waan hinjijjiramneetti ibsa. Gama biraatiin immoo fooklooriin haalawa (connext) irratti hundaa'ee akka dalagamu dagata. Kana malees, qorattoonni fookloorii hiikkoo akaakuu fookloorii gareewwan hawaasaa itti fayyadamu caala kan beeku godheeti fudhata. Kanaaf, haalawaaf iddoo olaanaa hinkennu jechuudha.

2.8.2 Yaaxinaa Caasimaa

Qorattoonni fookloorii, xinmaaddaa (Anthropology), Xinqooqaa (Linguistics)fi kanneen biroo 'yaaxina Caasima' (Structuralism) jedhutti akka fayyadaman barreeffamni qorannoo nihubachiisa. Yaaxinni kun wantoonni addaddaa walitti dhufeenya uumanii tokkuma wanta tokko akka ijaaran xinxaluuf qorattoonni itti fayyadamu. Kana ilaachisee 'Simsfi Stephens (2005:179) akka jedhu. "Structuralist analysis should reveal a basic underlining pattern which accounts for all the parts of the whole and how they relate to each other in forming the whole."

Akkuma waraabbii kana irraa hubannu akkaataa kamiin walitti dhufeenya akka uumani ittin qorachuuf nigargaara. Fooklooristoonni fakkeenyaaf caasima raagoo tokkoo oggaa qoratan walitti dhufeenya fakkaattootaa (the friendship of characters), waliin godaanuu isaanii, adeemsa keessa walitti maluu isaanii, maltee fakkaatii tokko kan biroo hubachuu isaa, dhuma irratti walitti bu'anii addaan akka ba'an 'Allan Dundes' qorannoo isaa keessatti addeesseera

Okpewh.(1992:). Gama birootiin, Qorattoonni xinmaddaas (Anthropologists) walitti dhiinsa maatii tokko gidduu jiru yookiin walitti dhufeenya gosaafi gosa gidduu jiru yaaxina caasimaatti fayyadamanii akka qoratan nihubanna. Qorattoonni xinqooqaa caasluga afaan tokkoo keessatti dhamsaga, dhamjechaafi hima gidduutti tookkummaafi garaagarummaa kan uuman adda baasanii akka ittiin qoratan hubachuun barbaachisaadha.

2.8.3 Yaaxina Haalawaa Fookloorii

Akaakuuwwan Fookloorii qorachuuf hayyoonni yaaxina haalawa fookloorii akka fayyadaman barrreeffamoonni qorannoo niibsu. Yaaxinni kunis yoomeessaafi haalawa kam keessatti akkaataa kamiin fooklooriin akka dhiyaate irratti kan xiyyeeffatuudha. Kanuma wajjin walsimatee weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa keessatti gaa'een hirmaatootaa maal akka ta'e bifiyyeefi qabiyyeen firiwwan fookloorii (genres of folklore) akkaata itti dalagaman, fakkoommiiwwan garagaraa hiika isaan qaban, yeroofi iddoon weedduun itti weeddifamu qorannoon itti gaggeeffamu keessatti hiikkoon isaan qaban yaaxina haalawa fookloorii bu'ureeffachuun xinxaluun nidanda'ama. Kana ilaachisee Simsfi Stephens (2005:136) akkas jedhu. (*The physical settings and social situations in which members of folk groups share folklore, as well as the relationships among audience members and performers, make up the context of performance.*) Haalawa adda addaa keessatti walitti dhufeeni hirmaattootaafi dhiyeessoota firiwwan fooklooriin dalagamaniif hanniisaa cimaa akka ta'an yanni waraabbii aramaan olitti xuqame nihubachiisa.

Qorannoon kootiifis yaaxinnin addadurummaan filadhee yaaxana haalawa fooklooriiti. Yaaxina kana bu'ureeffadhee adeemsa weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa keessatti firiwwan fookloorii roga adda addaatiin tajaajilan xinxaleera.

2.9 Sakatta'a, Barruuwwan Walfakkii

Kutaa kana keessatti waraqaalee qorannoo kana waliin walitti dhufeenya qaban yookiin walfakkaatan kan keessatti dhiyaataniidha. Kanaafuu matduree qorannoo kanaan guutumaa guutuutti kan walfakkaatanii hojjetaman hanga ammaatti kan dhiyaatan tokko illee kan hin argamne ta'u iyyuu, kan mata duree kanatti dhiyaatan ni argamu. Haaluma kanaan qorataan qorannoo kana waraqaalee qorannoo garaagara kanaan dura hojjetaman sakatta'uudhaan

waraqaalee qorannoo kana waliin walitti dhufeenya qaban yknwalitti dhiyaatu jedhamee kan yaadame haala armaan gadiin ibsamee jira.

Waraqaa qorannoo kan mata duree kana wajjin walitti dhiyaatan kan digirii lammaffaa inni jalqabaa,

Haata'u malee garaagarummaa hedduuqaba. Garaagarummaan isaanis, waraqaan qorataan duraa Qaaccessa qabiyyee arrabsoo naqatanii fuudhuufi heerumaa Oromoo, Wallagga bahaa, Aana Amurruu kan xiinxale yoo ta'u, qorannoon kun immoo Qaaccessa Weedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa, Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo irratti kan xiyyeeffatedha. Kanamalee, Kanamalees, xiyyeeffannoon qorannoo shumee Daamxoo (2015) firiwwan afwalaloo fuudhaafi heerumaa keessaa qabiyyee arrabsoo naqatanii fuudhuufi heerumaa aanaa Amurruu qofaaa, irratti xiyyeeffatte. Qorannoon kun immoo eergaa, yoomessafi akkaakuu weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa godina Shawaa dhihaa aanaa Amboo kan irratti kan xiyyeeffatudha.

BOQONNAA SADI: MALLEEN QORANNICHAA

Boqonnaan kun saxaxa, mala akkamtaa, madda odeeffannoo, iddattoofi mala iddatteessuu, miti carraa keessaa akkayyoo fi darban dabarsaan, tooftaa funaansa odeeffannoo, afgaaffii, marii garee, daawwannaa fi mala qacceessa ragaa kan ibsuudha.

3.1 Saxaxa

Qorannoo tokko gaggeessuu keessatti kallattiin raawwii qorannichaa maal akka ta'e ibsamuu qabu. Dhimmoonni qorannicha keessatti akka bu'uuraatti qabamuu maal irratti akka xiyyeeffatamuu qaban addaan baasuun beekuun qorannicha haala barbaadameen raawwachuuf gargaara. Saxaxni akkamtaa hojiiira ooleera. Akkasumas, ragaan namotarraa argame jechaan ibsi itti kenname jira.

Saxaxa qorannoo ilaalchisee, Victor (2009: 203) akkas jechuun ibsa, "The research design is plan of action that allows the researcher to know (to paraphrase) where they came from, where they are and where they are going".

Adeemsi Saxaxa qoroqannoo karooa hojii kan qoraatan beekuu qabu, kan eessa akka inni ka'e, eessarra akka jiruufi eessa akka inni ga'u kan murteessudha. Yaada kana Addunyaan (2011:64) kan armaan olitti dabalee "qorannoon tokko kan murteessu, gaaffiiwwan qorannichi deebisuuf deemu, kaayyoo isaafi akaakuwwan odeeffannoo argannuti," jechuun kaa'ee jira. Yaadota hoggeeyyii armaan olii akkuma ibsutti, saxaxni mala qorataan, qorannicha ittiin gaggeesse, akkaataa filannoo iddattootaa tooftaalee odeeffannoon ittiin guuramufi maal maal akka ta'e qaaccessame.

Tooftaaleen odeeffannoo funaansaaf itti fayyadames afgaaffiifi marii garee ta'u. Ragaaleen funaanaman kunis, qabiyyeetti qoqqoodamuudhaan mala akkamtaatti fayyadamuun odeeffannoo qaacceffameera.

3.2. Mala Akkamtaa

Malli qaaccessa qorannoo akkamtaa gaaffiiwwan maaliif? Akkamitti? Jedhuuf deebii laachuuf kan carraaquufi dhimmoota qorannichaa keessatti dhiyaatan mara jechaan kan ibsuudha. Amalli namoonni yookiin waantotni yoomessa tokko keessatti agarsiisaniifi qaban maal akka fakkaatu qorachuuf dhimmamaa ta'uu isaa ibseera (Addunya, 2011: 10-13).

Egaa kanuma irraa ka'uudhaan sababni qo'ataan qorannoo kanaa qorannoo akkamtaa filateefis dhimma qorannoo isaa kallattiidhaan hawaasa keessa seenuun odeeffannoo barbaachisaa ta'eefi qabatamaa ta'e funaannaachuufi.

3.3. Madda Odeeffannoo

Qorannoo geggeessuu keessatti maddi odeeffannoo karaa lama argama. Isaanis, madda odeeffannoo jalqabaafi madda odeeffannoo lammaffaati. Maddi inni jalqabaa odeeffannoo qaama dhimmi isaa ilaallatu irraa kallattiin funaannachuun kan argamu yoo ta'u, kunis, namoota naannoo ergaaweadduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti beekumsaafi muuxannoo qaban irratti hundaa'uun bifoote afgaafii, marii gareefi daawwannan odeeffannoo argamudha. Qorannoo tokko adeemsisuuf ragaan gahaa kanargamu madda ragaa tokkoffadha. Kanaaf, maddi odeeffannoo hawaasa Aanaa Amboo keessaa namoota kaayyicha galmaan ga'u jedhamee amanamee madda odeeffannichaa ta'u. Kana ilaalchisee Addunyaan (2011: 18) madda ragaa tokkoffaa qorataan tokko qaama dhimmi isaa ilaallatu bira dhaquun qorannoo isaa kan geggeessuudha. Odeeffannoo qorannoo sanaaf ta'u fuulaa fuulatti ragaa barbaade argata. Kanarraa ka'uun qorannoo kanaaf maddi odeeffannoo tokkoffaa filatamee hojiirra oole jira.

3.4. Iddattoofi Mala Iddatteessuu

Iddatteessuunhirmaattota waliigalaa keessaa kenneen bakka bu'uu danda'an murteessuudha. Akkaataa yeroofi baajeta irratti hundaa'uun baay'ina waliigalaa irraa daangaa iddattoo addaan baafachuun iddattoo bakka bu'uu murteessuudha.

Mataduree kanaaf maloota mijatoo kan ta'e mala iddatteessuu miti carraadha. Kanaafuu, mala iddattoo miti carraa ta'ee gosoota inni qabu keessaa akkayyoofi darbaan dabarsaan fayyadame. Iddattoo ilaalchisee Addunyaan (2011:65) "mala iddattoo mataduree qorannichaan walii walsimu filachuun yeroo, humna ofiifi maallaqa qusachuuf gaariidha" jedha. Iddatteessuu kaayyeffatatti fayyadamuun namoota weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti beekumsaafi muuxannoo qaban namoota 16 irraa odeeffannoo funaaname. Kan malees, gandoota Aanaa Amboo keessa jiran keessaa ganda Galaan Waddessaa, Gomosaa Saaxoo, Kaarraafi magaalaa Amboo irratti geggeeffame jira.

Iddattoo filachuu ilaalchisee Dastaan (2013:132) Jroclim (2006) waabeffachuun akka ibsetti iddattoo filachuun adeemsa hawaasa tokko keessaa odeeffannoo argachuudhaaf namoota sana keessaa filachuun odeeffannoo irraa fudhachuun itti dhimma bahuudha.

Sababni iddattoon kun filatameef irraawwatamtoota hundarraa odeeffannoo sassaabachuun waan hindanda'amneef tooftaan kun irraawwatamtoota hunda bakka nibu'a jedhamee waan amanamefidha.

3.4.1. Iddatteessuu Akkayyoo

Weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa Hawaasa Oromoo kamiyyuu biratti kan beekamu yoo ta'eyyuu beekumsa, muuxannoofi fedhiin hawaasni weeddichaaf qabu walqixa ta'uudhiisuu nimala. Kanaaf, Addunyaan (2011:67) Berg (2001) wabeffachuun mala barbaachisummaa iddatteessuu ilaichisee yoo ibsu qorataan tokko beekumsa dhimmichratti qaburraa ka'ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda'u akka kaayyoo qorannichaatti eenyuun otoon filadhee odeeffannoo gahaa naaf kennuu danda'a? Jechuun qorannoo isaa galmaan gahuuf iddattoon kun filatama jechuun barreessee jira. Baay'ina waliigala keessa namoota 7 irraa odeeffannoon funaanameera.

3.4.2. Iddatteessuu Darban Dabarsaa (Iyyaaffannoo)

Darbaan dabarsaan dhimma tokkoratti nama beeknu irra ka'uun nama kan biraa dhimmicha gadi fageenyan beeku iyyaaffachuun bira ga'uun odeeffannoon irraa fudhatamudha. Sababni kun filatames namoota Aanaa Amboo keessa jiraatanii weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaarratti beekumsa qaban hunda isaanii waanan hinbeekneefi. Kunis, odeeffannoon qorannoo kanaaf barbaachisu akka dhokate hinhafne nagargaara. Baay'in iddattoo waliigala keessaa namoota 3 irraa odeeffannoon funaaname dhiyaate jira.

“With snowballing, the sample emerges through a process of reference from one person to the next” Denscobe, (2007:17). Iddattoon iyyaafannoo adeemsa keessa duukaa bu'uun kan nama tokko irraa gara itti aanutti eeruudha.

3.5. Tooftaalee Odeeffannoon Ittiin Funaaname

Milka'ina qorannoo tokkoof qorataan mala odeeffannoo ittiin guuramu addaan baasee beekuun barbaachisaadha. Milkaa'ina qorannoo kenneetif qorataan tooftaalee kana gaditti dhimma bahuun odeeffannoo qorannichaaf ta'uu funaannadhe. Isaanis, afgaaffii, marii gareefi daawwannadha.

3.5.1. Afgaaffii

Afgaaffiin gosoota odeeffannoon ittiin funaanamuu keessa isa tokko ta'ee kan qorataafi od-himaan fuulleetti walarganii odeeffannoo waliikennani. Odeeffannoo afgaaffiiwwan funaanamuu wanti gaarii taasisuu qorataan gaaffii isa sirriitti ifa godhee akka ibsuuf od-himaan gaafachuu danda'uu isaati Dastaa, (2013:11). Karaa biroon Dastaan (2013:113) Yaalew (2006) wabeeffachuun cimina mala odeeffannoo afgaaffii funaannachuu akka armaan gaditti ibsa. "Afgaaffiin yeroo barbaade fooyya'uu akka danda'uufi yeroo afgaaffii odeeffannoon funaannu kan afaaniin dubbatu caalaa sochii od-himtoota irraa odeeffannoo dabalataa argachuufi kan kana fakkaatuuf faayidaa cima qaba," jedha.

Kanamalees, namoota dubbisuufi bareessuu hindandeenye yaada isaanii osoo jala hinhafiin ibsatu. Namoonni odeeffannoon irraa funaanamus lakkoofsaan namoota 10 irraa sassaabame. Akkaataan itti filatamanis, namoota weedduu fuudhaafi heerumaa arrabsoo irratti muuxannoofi beekumsa hawaasa keessatti qabanii, kaayyoo irratti hunda'uun filatame. Gaafileen dhiyaatanifis gaaffilee banamoo ta'anii kan ibsa barbaadanidha. Od-himtoonni irraa osoo odeeffannoo hinfunaaniin dura barbaachisummaafi kaayyoo qorannichaarratti ibsi kennamee jira. Haaluma kanan tokkoon tokkoon od-himtoota afgaaffii torba torba gaafatamanii deebii itti kennanii jiru.

3.5.2. Marii Garee

Yeroo ammaa sababa adda addaankan ka'e waltajjiin milka'aa, weedduu fuudhaafi heeruma arrabsoo argachuun baay'ee rakkisaadha. Kanaafuu, waltajjii marii garee mataa ofii qopheessuun barbaachisadha. Marii garee ilaalchisee Neuman, (2007: 88) akka ibsutti isa namni tokko beekuu, inni biraa hinbeekuu, kan tokko dagate inni biroon itti dabaluu nidanda'a. Kanaafuu, odeeffannoo gahaafi amansiisaa ta'e argachuuf mala kanaan qorataan

kun odeeffannoo kennamu dhaggeeffachuun yaadannoo qabachuufi sagalee waraabbachuuf adeemsifama.

Dastaan (2002: 9) waa'ee marii garee yemmuu ibsu "Dhimma murtaa ta'e tokkoirratti kan qorataan hirmaattota marisiisuun argatudha". Namoota muuxannoofi beekumsa weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti qaban garee tokko keessatti namoota 6 hawaasa keessaa filatame. Marichisyeroo lamaaf geggeeffame jira. Namoonni gaaffii gareen kennameef erga sirritti garee xiqqaafi guddan irratti mari'atanii booda, odeeffannoo waraabiifi yaadannoon fudhachuun sassaabameera. Sababni tooftaan kun filatames odeeffannoo gahaafi ifa ta'e nikenna jedhamee amanama.

3.5.3. Daawwannaa

Daawwannaan tooftaa odeeffannoo funaanuuf fayyadu keessaa isa tokko yoo ta'u, tooftaa kanaan bakka qorannichaatti argamuun qabatamaan waan dalagamu irraa odeeffannoo walitti qabuudha. Tooftaa kun dhimma qorannoo kanaan waliin deemu ykn qorannoo kanaan walitti dhufeenya kan qabu waan barbaadame kana itti guutamu dursee qopheessuun ykn yaadannoo battalaa fudhachuun kallattiin ilaaluudha. Kaayyoon daawwannaa kanaa deebii afgaaffii fi marii garee mirkaneessuudha. Waanti namni hojjetuufi waanti namni dubbatu irraa adda ta'uu nimala. Daawwannaan immoo fudhatamaafi amansiisummaa qorannichaa dabaluu nidanda'a. Kanaafuu qorannoom kunis akka amansiisaa ta'uf bakka raawwiin sun gaaggeefamu deemuudhaan waan muraasa daawwannaa irraa argame qorannoo kana keessa taa'ee jira.

3.6. Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Qorannoon kun odeeffannoo afgaaffii, marii gareefi daawwannan argame tartiiba isaanii eegachuun tarreeffamanii qaaceffamu. Dastaan (2002:10) kana jechuun ibsa, odeeffannoo ykn ragaalee qorannoon akkamtaa qorattoonni haaluma isaanii mijateen kan deeman akka ta'e muli'sa.

Kanamalees, Addunyaan (2011: 62-63) qaaccessa ragaa yoo ibsu malli ibsaa dhimma qoratamu sana ilaalchisee maaltu akka ta'eefi maaltuu akka ta'aa jiru addaan baasuudhaan jijjiiramoota akkuma isaan yoomessa uumamaa keessatti argamanitti kan ibsudha.

Malaodeeffannoon itti hiikamu keessaa mala akkamtaa (Qualitative data analysis) fayyadame. Deebii walfakkaatan kanneen kennan yaada bu’uura fudhachuun irra deddeebii hambisuun qacceefama. Tartiibolee armaan gadii hordofuun qacceeffamu.

- Iddattoon odeeffannoo qulqulluu kennuu isaanii adda baafachuu
- Yaadolee gaaffilee bu’uuraa adda baasuu
- Odeeffannoo walitti dhufeenya qabaniifi hin qabne adda baafachuu
- Yaadolee hin barbaachifne keessaa hambisuu.
- Yaadolee walsiman walitti fiduun yaada cuunfuu goolaba irra gahuu.

BOQONNAA AFUR: DHIYEESSAAFI QAACCESSA RAGAALEE

Boqonnaan kun ragaalee dhiheessuufi qaaccesuurratti xiyyeeffata.dhiheessaafi qaaccessa kana ifa taasisuuf mata dureewwan murtaa'oo adda addaatti qoqqoodudhaan akka itti aanutti dhihaata.

4.1. GosootaWeedduu Arrabsoo Fuudhaafi Heerumaa

Akka od-himaan Darajjee Mokoonoon (afgaaffii 24/09/2008) fi Margaa gamachuu (afgaaffii 29/09/2008 ibsanitti, Weedduun fuudhaafi heerumaa gulantaalee hedduu qaba. Gaa'elli kaadhimmachuun raawwatu keessatti tartiiba seera aadaa sanaa eeguun bal'inaan dhiyaata. Tartiibni kunis, gulantaalee armaan gadiin ibsamu. Kaadhimaan lamaan guyyaan beellama sirna gaa'ela isaanii raawwatamuuf torban lama(kudha-arfan) yeroo isaan hafu, weedduu qe'ee mata mataa isaaniitti jalqabu.

4.1.1. Weedduu Arrabsoo Jalbultii Qe'ee Warra Intalaa

Weedduun arrabsoo galgala galgala weeddifama. Shamarrannaannoo (ollaa) kadhatanii eeyyama maatiin kan deeman yoo ta'u, dargaggeeyyiin immoo fedhii mataa isaaniin deemu. Dargaggeessi muraasni immoo obbolaa durbaa isaanii eeguufis nidhaqu.Naannoo sa'aa 2:00 tii eegalee hanga 8:00 tti weeddifamuu nidanda'a.Intalli heerumtu fira gurba, maatii gurbaafi gurba arrabsiti.Affeerraan isaa darbee darbee mulluudha afgaaffii Jaalannee Magarsaa(22/09/2008).Qe'ee warra intalaatti shamarree heerumtu obboleetti ykn jaala ishee faana deemtee.Weedduu jala bultiif durba kadhatti.weedduun arrabsoo kan durbi heerumtu addooyyee ishee waliin taatee gurbaa ishee fuudhuufi fira isaa ittiin arrabsitudha jedha (Dafaa,1974, f. 18).

1 [a] Qeerroo harka raasu

Yaa eenyuu isaanii
Saa dhangalaasu
Hinfuutu hinfuutu
Yaa eenyuu isaanii
Yookiin hinduutu.

Bo'oo 1 irratti “Qeerroo harka raasu” jechuun hawaasa keessatti fuudha dura gurban fuudhu kun horii, lafafi qabeenya adda adda hamam akka qabuufi akkamitiin akka ishee bulchuu danda'u. Nama harka duwwaa mana namaa dhufu jechuudha. Akkasumas; kan homaa hin

qabnee rakkotti akka hin fuuneefiqabeenya horachuu akka qabu qeeqxi/u. Bo'oo 2 irratti maqaa namichaa dha'uun abaaritti “Hin fuutu hinfuutu” kaadhimichi shamarriitti akka hinfuune xiiqii itti qabattee jirti. Sababiin isaa gurbichii fuudhuun duraa jiruu horachuu qabuu waan hinguutaneefidha. kanaafuu, kaadhimichi osoo hinfuudhiin umurii dheeraa akka ture weedduu arrabsoon ibsiti. Dalli namaa jireenya isa keessatti yeroo umuriin isaa gaa'elaaf ga'uu fuudhu qaba yaada jedhu hubachiisa.

1. [b] Hanbaltaan muka
 Wancaa gombisu
 Leencicha budaa
 Mataa tolchituu
 Haati kee naafa
 Jilbaan adeemti
 Abbaa kee nyaattee
 Mataa keef deemti.

Hanbaaltan akaakuu mukaa keessa tokkodha. Kaadhimaan ogummaa hojii xibaarummaa waan hojjetuuf budaa beekamaa waan ta'eef weedduu arrabsoon akeekkachiisu. Bo'oo dhumaa irratti “Abbaa kee nyaattee, mataa keef deemti” mammaaksi Oromoo “Budaan fira hinbeektu” jedhama mitiiree kanaafuu, haati isaa dhirsaa ishee nyaattee ilmoo ishees nyaachuuf qophoofti.

WA.1.[c]Hin nyaadhu hin nyaadhu haambaa fira koo
 Sin jaallu duraanuu sangaa ciraa koo
 Kaleessi ayyaana har'a roobiidha
 Ilkaan faldhaana miilli qoorbiidha.
 Warri keenya illee saamunaa qabu, saamunaa dubbii
 Warri keessan sabaaraa qabu sabaaraa qurcii.

Bo'oo 1 irratti kaadhimaan ati budaadha, fira kee ishee du'arraa hafte nyaatte, fixxe. Hawaasa keessa namni budaa ta'e jira jedhanii amanu. Bo'oo 2 irratti jaalala kaadhimaa ishee irraa akka hinqabnefi maatii ishee waan dirqisiisanii isatii ishee heerumsiisuuf deemaajiran ta'u itti himti. Kanan “Sangaa ciraa koo” saala dhiira akka hinqabne kan kola'eefi dhalchuu akka hin dandeenyee ta'u weedduu arrabsoon ibsiti. Bo'oo 3ffaa irratti ‘ilkaan faldhaanaa milli qoorbiidhaa’ kan jedhuu ilkaan isaa baay'ee gurguddaafi kan gadi bahee muldhatuu ta'uu ibsiti. Qorbiin meeshaa qonnaa midhaan calleesuudhaaf tajaajiluu dhanquu kan qabuu yoo ta'u millii qorbiidhaa jechuun ishee/ni jajaladhaa dalga eejeta

jechuun arrabsoon qeequu. Akkasumas bo'oo 4 irratti kaadhimaan ishee jifuu miila kee fakkisaadha, quba hin qabduu dooluudha. sanyiin kees qurciidha jetteearrabsiti. Arrabsoon kun dhugaa jiru ta'uu dhiisu nidanda'a. Jibba dhugaa irratti hunda'ee miti. Yeroodhaaf akka aaran gochudhaf kan weedisan malee.

1. [d] Firooma dhiisee achumaan ciise
Rakkoo galfatee tokko dhalchate
Ulfi obboleessaa offaa bobeessa.

Bo'oo 1 irratti “Firummaa dhiisee achumaan ciise” hawaasa keessatti walqunnamtii saala fira wajjin geggeessuun dhorkadha Keessatuu saba Oroomoo biratti saalfiifi safuu safeefamuu qabudha. Oromoon haaraamuu jedheetuu saffeezata gadaa naannootinis abaaramaadha. Namni akkanaa namatti hina dhaquu namniis itti hin dhaquu. Bo'oo 2 irratti bakka namni hinjirretti humnan qabatee gudeeduun ilmoo irra godhatee jichuun qeeqxi/u. Obboleessaaf ulfa'uun ishee akka qaama ishee irratti miidha gessisee jiru weedduu arrabsoon hubachifti. Kun immoo hawaasa keessatti “Akka dhala haaraamuu gadi hinadeemin” jedhu haraamuun ijoollee namoota firooma walirraa qaban irraa dhalatedha.

WA.1.[e] Obboleessi koo gingilchaa bitee na dowsachiisa
Obboleessi kee bisingaa lixee si gobsiisa
Gamatti ilaalee wayyeessaan se'e
Fuula kee ilaaleen jaldeessan se'e
Kun ilka hintaatu kokorsituudha
Kun dhirsaa hintaatu qancarsistuudha.

Bo'oo 1 fi 2 irratti obboleessi ishee waantota gaariifi miidhagaa ta'e bituufi fiduun kan ishee daawwachiisuu ta'uufi obboleessi warra gurbaa fuudhuu immoo obboleettii isaadawoo ishee galchee ishee gobasiisa (qunnamtii saala) akka isheen raawwattu taasisa jechuu weeddisu. Kun immoo hawaasa Oromoo biratti obboleessi gaachaana gaafaa rakkoofi xiiqitii malee akka isheen waan hintaaneen raawatuu kan taasisuu mitii jechuun weedduu arrabsoon dhalootaa boruu ittin hubachiisu. Bo'oo 3 fi 4 irratti kaadhimichi miidhagina fuulaa akka hinqabneefi fokkisaa ta'uu isaa bineessatti fakkeessitee arrabsoon hubachiifti. Bo'oo 5 fi 6 irratti immoo kun dhirsaa naaf hintaatu nabulchuu hin danda'u gochaafi dubbidhaan naguggubee naqancarsuudhaaf deema jettee tuffii kaadhimaa isheef qabdu ibsiti.

1.[f] Daaraan margaaree facaasii ilaali

Ballaan kee argaaree aqaaqii ilaali
Gajamoo hinqabduu maaf muka yaabda
Faraankaa hinqabduu maaf fuudha yaadda?

Bo'oo 1fi 2 irratti hawaasni sanyii fitatama facaase firii gaarii ta'e argachaa akka jiruufi Daaraa yoo facaasan akkahinbiqileef, gurbaan fuudhuu immoo akka inn homaahin qabnee kan ittin qeeqxudha. Qaroon ija isaa sirriitti akka hinargine ballaa ta'uu isaa qeeqxi. Bo'oo 3 irratti ilmi xinnan sangaa ittiin qotu yoo dhabeeyyu Gajamoon ittiin ciraa ciree midhaanfacaafatuu horata. Inni immoo meeshaa kana akka hinqabnetti kaafti. Bo'oo dhumaarratti qarshii osoo hinhoratiin dura fuudhuu maaliif barbaadde jettee hubachiifti. Kunis, kaadhimaan fuudha fudhuudhaan dura qarshii ittiin fuudhu kaadhimaasaa bulchatuu qopheeffachuu qaba ykn horachuu akka qabuu kan hubachisuudha.

1.[g] Kan durba ilaalu marga lafaati
Kan fuudhee bulchu dhala namaati
Hamaamonni kee dhufa si saamti
Si bareechuufuu
Gala si yaabdi si gadheessuufuu.

Bo'oo 1fi 2 irratti durba kan ilaalu nama baay'eedha. Garuu namni fuudhee bulchatu nama safuu hawaasaa eeguu, qalbiifi amala gaarii qabu ta'uu hubachisuu. Bo'oo 3fi 4 irratti Oromoon yeroo mammaaku "Dhaqxiifi galli kee haabareedu" jedhu mitiiree. Hamaamonni soddee yeroo dhufaa haalaan sisaamu simiidhagsuuf yeroogalaa immoo si yaabu (saalqunamtii sifaana taasisuu) jettee qeeqxi. Hamaamonni yeroo gala dhuganii macha'anii hojii namuusa ala akka hinhojjenne dursanii weedduu arrabsoon hubachiisu.

1.[h] Ulee ulumaayii naaf murti seetee hinqabatiin
Gaanfureen aayyoo naaf bulti seetee hinabdatiin
Yaa hiddii dheeraa
Yaa dirqii seeraa
Miila dhiqun koo

Bitaa rafuun koo.

Bo'oo 1 irratti ulumaayiin akkaakuu mukeenii keessaa tokko ta'ee ilkaan rigachuudhaaf kan tajaajilufi nama jaallataniif kan kootii jedhaniif muranii kan kennaniidha. Irra keessoo isheen jaalala kaadhimicharraa akka hinqabne mul'ifti. Bo'oo 2 irratti haadha warra siif ta'ee si faana hinjiraadhu jettee gurbaa fuudhu abdii kutachiifti. As irratti isaan alattii filannoo biraa akka qabdu itti himuun akk inni aaruu taasifti. "Miila dhiqun koo, bitaa rafuun koo"

jettee seera uumamaafi aadaa naannoo cabsuuf filannoo biraa barbaaddi. Akka barmaatilee naannoo sanaatti dubartiin abbaa mana ishee miila dhiquu qadbi. Akkasumas, dubartiin yeroo raftuu bitaa ciisuun ishee uumamnii dubartootaa cinaachaa bitaa dhiraa irraa waan ta'eef bitaa dhiiraa ciifti, yeroo walqunnamtii saala geggeessan seera uumamatu dirqamsiisa.

4.1.1.1. Arrabsoo Hiyyummaa

Akka odeeffannoo Darajjee Mokonnon (afgaaffii 24/09/2008) irraa argame ibsutti, maatiin intalaafi maatiin gurbaa soddummaa dura qabeenya isaanii walqoratu. Yoo qabeenyaan isaanii walgite malee walitti soddoomuu hinbarbaadan. Kunni kan mul'isuu qabeenyaan kan walgituu baayee wal hinrakkisu qicaafi kutaa walii hin barbaaduu jedhanii waan amananiif. Yoo akka tasaa kan qabeenyaan walhinmadaalle walfuudhanillee firoonni itti hingammadan. Sababiin isaa warrii isaa boruu liqaafi kutaa lafaaf akka isaan gaafachuu danda'uufi qixxee namaa qotuuf gara warraa ollaa akka deemee maqaa isaanii baduutti waan ilaalaniif. Weedduu arrabsoo kana ilaalchisee weeddifamu kanneen armaan gadiiti.

[1] Yaa eenyuu isaaniiEessaan dhalchitaa
Yoo bona fuuteGanna galchita
Magaala dheeraaFagaara kenna.

Hawaasni Oromoo jiruuf jireenya isa keessatti kanbara baraan qotee galchate irraa dilbaa ol kaawwata. Oromoon yeroo mammaaku “Namni qalbii hiyyoma” jedhu. “Yoo bonfuute” akka yaadni kunjedhutti bara qilleensi gaarii ta'e qotee lafa argatudha. “Ganna galchita” Bara qotee lafa dhabe hanqina/rakinni nyaataa isa mudate dilbii kaawwate nyaatee baratti darba. Namni toofta jireenya hinbeekne fuudhee mana isa bulchuu akka hindandeenye arrabsoon ibsiti. Kunis, weedduu arrabsoo hiyyummaan qusannoo barsiisaa turte/an.

4.1.2. Weedduu Arrabsoo Jalbultii Qe'ee Warra Gurbaa

Akka od-himtoonni Jorgeen (afgaaffii 22/09/2008fi Margaa (afgaaffii 29/09/2008jedhanitti, weedduun jala bultii qe'ee warra gurbaatti weeddifamu immoo shamarran dhimma saalaa wajjin walqabatee durbummaa dhabuu, sagaagalummaa, sanyiifi amala isheen qabdu irratti xiyyeeffatanii arrabsu. Haala jireenya intala heerumtuu, obbolaan ishee, warra ishee,

firoottan ishee, dabaree dabareen qabeenyaafi jireenya hawaasummaa isaanii wajjin walqabsiisanii arrabsu.

Qe'ee mucaa fuudhuutti obboleettii isaatu guyyaa tokko giddu oolchanii galgala galgala ganda irra deemtee durba kadhatti. Yoo obboleettii durbaa hinqabu ta'e immoo firuma durbaa dhiyooti kadhataafi. Weeduarrabsoo jala bultii keessatti quuqqaafi tuffii waliqaban achi keessatti ibsatu.

Yaada kana deeggeruun boqonna lama sakatta'a barru keessatti akka ibsametti, guyyaan cidhaa torban lamatti yoo galu, intalli kennamtu sun hiriyoota durbaa waliin taatee weedduu eegalti. Weedduun kun hanga guyyaa cidhaatti galgala galgala ittuma fufa. Haaluma walfakkaatuun gama gurbaa fuudhuutiinis karaa obboleeyyota yookaan hiriyoota isaan durbaa weedduun kun nigaggeeffama. Weedduu kanas weedduu cidhaa yoo ittiin jedhamu innis arrabsoonkan dhiyaatudha (Nagarii, 1995, f. 4).

.2.[a] Anoo walleedhaa wallee bartuudha
Sagal na waamuu shan natti dhaamu
Atoo harreedhaa, harree dhaltuudha

Sagal siyaabuu, shan sitti dhaabu.

Qe'ee warra gurbaatti yeroo jalbultii jalqabdu shamarreen wallee bartuukan reefuu weeddiftuufi kanaan dura baayee hinweeddifnee ta'uu ishee ofibsitee weedduu arrabsoo jalqabdi. Weedduuf baay'ee akka ishee barbaadaniif itti dhaaman ofeerti. "Atoo harreedhaa harree dhaltuu dha" kun kan ibsu, harreen dhaltuun maqaa gaarii akka hinqabneefi wadallii harreefi inni kola'ees yeroo maraa akka ishee yaabatuuf bakka hundaatti akka argamtuu ibsu. Oromoon yeroo dubartoota amala yaraa qabanitti itti mammaaku "Maaf akka harree dhaltuu si godha" jedhu saalqunnamtii akka isheen humnaa oli barbaaddu harree dhaltutti fakkeessanii arrabsoon jamaa hubachiifti. Kun immoo hawaasnii fudhaafi heeruuma duraafi heerumaafi fuudhaan boodaa abba warraafi hadhaa warraa malee saal qunamtii akka hin raawannee hawaasa itti hubachisu.

2.[b] Dibbeen koo hiniyya cidha baasuuf
Qe'een kee hiniyyaa si dhibaasuuf
Biiftuun hinquuqxu
Yeroo achii quuqxu nicalalaqxi
Diimtuun hinquuftu
Yeroo achii quuftu niwaxaratti.

Buufata 1fi 2 irratti sagaleen dibbee yeroo dhaga'amu cidhi jiraachuu isaa mul'isa. Kuni qophii qe'ee warra gurbaatti cidhaaf taasifamaa jiruu mul'isa. Qe'ee warra intalaa iyyi ykn wacni akkajiru eeru. Kun immoo qe'ee warraa ishee heerumtuu qophiin cadhaa akka hin jireefi kanaaf akka waloolan ibsu. ishee dhibaasuuf ykn sooruuf biiftuun yeroo obboroo baatu dura nicalalaqxi, diimtuun saalqunnamtii raawwatee akaa hin quufneefi yeroo achii quuftuu immoo ni waccii bakka jirtuu hin beektuu abba biyyaafi bubbachuu kan qabuu ishee qofaa ta'uu ishee weedduu arrabsoo kanaan kan hubachisaniifi hawaasnii akka irraa of qusatuu itti hubachisu.

2. [c] Yaa gundoo golboo maxxana geenshee
Yaa guddoo horfoo maattiina geese?
Irra ishee ilaallaan shurrubbaan dasa
Jala ishee ilaallaan durbummaan tasa.

Bo'oo 1fi 2 irratti guddoon sagaagaltuu karaa ittiwalgeenyu hinqabnu maal irratti na geese, yoo irra ishee ilaalan rifeensa dheeraa jigaa waleesuu lagaa fakkaatuu qabdi, jala ishee yoo ilaalan garuu durbummaa hinqabdu. Hawaasni Oromoo miidhagna bakkee yookaan wanta mul'atu qofatti hundaa'e hingammadu safuu hawaasaa naannoo sanaa ammam akka eegduu kabajaa isheen ofii, maatiifi hawaasaa naannoo sanaaf qabduu irraa arguu barbaada. Keessumayyu shamarree durbumma ishee eeggate heerumteef hawaasni kabaja gudda akka isheen qabdu, dhirii ajjeesee fachaa garmaamee akkuma maqaa isaafii maatiisaa waamsiisuu durbis durbummaa ishee hangaa gaafa heerumtuutti eeggatee maqaa isheefi warra ishee waamsiiftuu barbaadama. Kana ta'uu baanaan gurbaa fuudhuu birattii hiriyoootaa ishee biratti maatii gurbaafi maatii ishee irraafi hawaasa naannoo irraa illee kabajaafi ulfina akka hinarganee ishee taasisa. Dardaraafi shamaran weedduu arrabsoo kana irraa barataniin akka of eegan ittin barsiisu.

2. [d] Barumsa jettee dabtara baatti
Udduu gurgurtee ambaashaa nyaatti
Mukuma guddaa muruun isaa hindhibu
Jigsuu isaa malee
Warruma guddaa dhufuun isaa hindhibu
Buluu isaa malee.

Bo'oo 1 irratti barattu of-fakkeessuuf dabtara qabatte /baate deemtii malee, hojii ishee hojii sagaagalummaati. Sagaagalummaa dhiirroota walii raawachuun qarshii argatteetti

fayyadamuu of bulchiti/waan nyaataaf ta'uu ittin bitatti jechuun ishee qeeqxi/u. Gaaleen “Warruma guddaa dhufuun isaa hindhibu, buluu isaa malee” jidhu, intalli warra sanyii xiqqaa keessaa waan dhufteef, warra maatii baay'ee/bal'a wajjin buluun akka ishee rakkisu weedduu arrabsoon barsiisu/barsiifti.

4.1.2.1. Arrabsoo Doofummaan

Doofummaan akka Od-himtuun Yashii Guutamaa (afgaaffii 24/09/2008) himtutti, walarrabsuun qe'ee warra intalaafi qe'ee warra gurbaatti nimul'ata. Kunis intalli heerumtu maatii gurbaa, firoota gurbaafi gurbaa fuudhu ittiin ceepha'u. akkasumas, gurbaan fuudhu maatii intalaa, firoota intalaafi intala ittiin arrabsu. Gama lamaaniinuu bifaan, hojjaan, qabeenyaan, amalaan, araadaan (suusiin), hojiifi gocha sababeeffachuun doofummaan walarrabsu.

[1] Manni keenya illee,
Boojjitiin lama,
Fallaanaan sadii,
Manni keessanoo,
Boojjitiin lama,
Haadha keen sadii,
Gadhee billiqee,
Dhaltee jibbite.

“Boojjitiin lama, haadha keen sadii” boojjitiin kan bakka bu'u doofummaadha. Mammaaksi Oromoo “Haadha ilaalii intala fuudhi” jedhu haati intalaa yoo doofaa taate intallis akkumahaadha ishee doofaadha jedhanii amanu. Bo'oo 7 fi 8 irratti haati yoo amma feete rakkatte illee ilmoo ishee dhalte hingattu akka aadaa Oromootti seeraafi dudhaa guutuudhaa nama guddifatuutti guddifachaa kenuu malee. Weedduun kun doofummaa tu'achuuf salphisuuf gargaara.

Yaada kana kan cimsuu sakatta'a barruu boqqonna lama keessatti akka ibsametti, weedduun arrabsoo akkuma afwalaloo kan itti fayyadamtoonni ittiin walqeeqan, walbarsiisan, walgorsan, doofaa kan ittiin haxxoomsan jibbamaan kan ittiin qeeqamuufi shaakalli amala gadhee hawaasa keessatti mul'atu ittiin to'achuuf gargaara (Bukanya, 1998, f. 86).

4.1.2.2. Arrabsoo Amala

Akka od-himtuun Abaabuu Raggassa (afgaaffii 22/09/2008) ibsitutti, weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa shamarran amala badaa qaban qeequudhaaf faayidaa guddaa qaba. Weedduun kun durba kana booda heerumtuuf akka isheen gaa'ela dura saalqunnatmii hinraawwanne, akka isheen nama gadhee hinmichoonfanne weedduu arrabsoo kanaan akeekkachiisu. Akasumas amala gadhee gurbaan fuudhuuf fironni isa qaban cheepha'uun barsiisu. Akka hinbarbaachifneefi akkahinbabal'anne weedduu arrabsoon to'atu. Arrabsoon kun hundi amala gurbaa fuudhuu kan ibsanidha jechuu miti. Qabiyyeen weedduu mana warra gurbaafi intalaatti weeddifamu hundi haala dhugaa maatii warra walfuudhuu kan ibsu osoo hinta'iin karaa al-kallattiifi kallattiin ergaa dabarsuuf kan itti gargaaramanidha. Weedduun arrabsoo walqeequuf, amala gaarii dagaagsuuf, jireenya injifachuuf, qananiin jiraachuuf, gorsaaf, dadhabbi ofirraa fageeffachuuf, jabinaaf, mudaafi amala gadhee qeequuf faayidaa guddaa waanqabuf.

[1] Hodhitee hinkeessu, kosiitti gatta
 Deessee hinguddiftu bultee gatatta
 Harreen dabarte galabaa isheetti
 Deessee gatatte mana abbaa isheetti
 Hodhituu qabee mutaan dacha'e

Kennituu qarree offaan tarsi'e

Yoo irraan gadee baala goommanaa
Yaa jalaan ofee qaawwa sooyyomaa
Mana keenya illee boojjitoon lama

Seqqootiin sadii

Mana keessan ejjituun lama
Harmee keen sadii.

Shamarran osoo hinheerumiin dura mana maatii isaanii yeroo jiraatan hodhaa hodhanii kuufatanii gaafa guyyaa heerumaa fudhatanii deemu. Gaalee “Deessee gatatte mana abbaa sheetti” jedhu jalatti mana warraatti shamarreen da'uun qaaniidha. Yeroo tokko tokko waantii akkanaa tasa yoo uumame illee lubbuu mucaa dhalate sanaa dhoksite balleessuun nimul'ata. kun safuu hawaasa naannoo sanaa eeguu dhisuu ishee gaabbuu ishee kan mul'isuufi osoo namni irratti hin beekiin kana yoo gootee deesetti jedhee akka namoonni hinhaasofneef ishee gargaara. Bo'oo 5fi 6 irratti immoo qarreen hanga gaafa heerumtuutti walqunnamtii saalaa raawwachuu hinqabdu. Isheen garuu raawwachaa jirti. “Yaa jalaan ofee qaawwa sooyyomaa” akka yaada kanaatti shamarree hanga gaa'ela ishee raawwattutti

walqunnamtii saalaa raawwachu akka hinqabne hubachiisa. Isheen garuu durbummaa ishee gate jedhanii weedduun yaadachiisu. Buufata dhumaa irratti haati intalaa illee akka ejjaa/sagaagalaa jirtu weedduu arrabsoodhaan ibsu/ti. Oromoon yeroo mammaakuu “Haadha ilaalitti intalaa fudhii” jedha miti. kun immoo maatii gochaa gaarii raawachuun dhaloota boodaan dhufuu waan gaarii hojjechuu akka barsiisu waan yaraa ta’e irraa akka of qusatan kan itti hubachisanidha.

4.1.3. Gosoota Weedduu Guyyaa Fuudhaafi Heeruma Weeddifamu

Akka od-himtoonni Margaa Gammachuu (afgaaffii 29/09/2008 ibsanitti, gosoonni weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa jalbultii qe’ee warra intalaa, jalbultii qe’ee warra gurbaa, yeroo gurbaan fuudhu mana warra bahu, yeroo mucaan fuudhu mana intala gahu, balbala qabaa qe’ee warra intala, qacii qacoo, olandarba, diree diree, yeroo mucaan fuudhu gadi ba’ee durba ilaalu, gundoo booree, sabbata hiikkaa, hasoonsille, gadi baasaafi miinzee deebii weedduwwan weeddifaman hunda ofkeessatti hammata. Akka Od-himaan Darajjee Mokonn (afgaaffii 24/09/2008) ibsutti, Qabiyyeen weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa gootummaa, hiyyummaa, jibba/komee, gorsa, sanyii, yaaddoo, doofummaa, tuffiifi eebbalaabaarsa ofkeessatti hammata.

4.1.3.1 Weedduu Arrabsoo Yeroo Gurbaan Fuudhu Mana Warraa Bahu

Akka od-himaan Itichaa Dhinsaa (afgaaffii 24/09/2008) jedhutti, yeroo misirrichi hamaamonniifi miinzonni waliin affeeraa mana warra gurbaatti dhiyaateef erga nyaatanii booda sirna eebbataa maatii gurbaafi firotan gurban marga, biqila, aannaniifi ulumaayiiqabachuun geggeeffama. Gaafa guyyaa gaa’elaa yeroo hamaamonni gaangeefi farda isaanii yaabbatanii gara qe’ee warra intala deemanakkas jedhanii arrabsu “laalee borofee yaabee itti obobse zarii ishee” jechuudhaan qe’ee warra intalaa deemu.

3. [a] Hamaamonni shaashii lixxe 2x
Obboo koo isa waaqiin qixxee
Intaloo lafti siin cite
Hamaamoteen addaatte
Aada birraa guba arfaasaa fakkaattee
Miinjeen keessaa gadi aantee
Yaa amaamote lalii hoo
Nagaan dhaqii nagaan gali hoo
Miinjeen caccabii hafi hoo

Cabaa qiraacii ta'i hoo
Gola abbaa intalaatti hafi hoo
Obboo koo nagaan gali hoo.

Yeroo gurbaan fuudhu hamaamota wajjin gara mana warra intala fuudhuu deemaa jiran gurbaa fuudhu nifaarsu. “Obboo koo isa waaqiin qixxee” mucaan intala fuudhuu dhufe cimaadha jedhanii waaqaan qixxeessu. “Intaloo lafti siin cite” intalli heerumtu immoo lafti siin cite jedhanii weedduun dhiphuu itti horu. Bo’oo 3fi 4 irratti uffannaa aadaa adii uffatanii babbareedanii dhufaa jiru. Miinzee intalaa gartuu intalaati waan ilaalaniif caccabii qe’ee warra intalaatti hafi jedhanii abaaru. Kaadhimaan immoo nagaan gali jedhanii eebbisu.

4.1.3.2. Weedduu Arrabsoo Yeroo Mucaan Fuudhu Mana Warra Intalaa Ga’u

Od-himtoonni Margaa (afgaaffii 29/09/2008) fi Jorgee (afgaaffii 29/09/2008 akka ibsanitti, yeroo mucaan hamaamota isaa wajjin qe’ee warra intala heerumtuu ga’an shamarran naanna’anii weeddisu. Amaamonni akka qe’ee warra intalaa ga’aniin gaangeerraa bu’anii dhaabbatu. Hamaamonni warri gaangee qaban gaangee isaanii hidhatu. Kan kaadhimaa immoo dura deemtuu yoo qabaate isatuu hidha, yoo hinqabu ta’e immoo obboleessatuu hidha. Kaadhimaafi miinzeen intalaa immoo dhaabbatanii eegu. Kanaan booda yeroo isaan gara sirbaatti siqan intalli heerumtu dibbee ishee weediftu irraa butte ija babaasaa kaadhimaa ishee akkas jettee arrabsuu jalqabdi.

3. [b] Baala sokokkee, baala sokokkee
Eessa dhaqxa sodde, naafa harkiftee
Cabi akka sooyyoma xobbee.

Yeroo gurbaan fuudhu qe’ee warra intala gahee, gaangee irraa bu’ee gara bakka hamaamotaaf qopha’ee deemu intalli heerumtu dibbee fudhattee weeddisuu jalqabdi. Bo’oo 1fi 2 irratti “Baala sokokee” sokokkee jechuun sagalee dhageessisuudha, gurbaan fuudhu miilli isa naaf waan ta’eef akka yeroo deemu sagalee kenna jirutti fakkeessite arrabsiti. “Eessa dhaqxa sodde naafa harkiftee, cabi akka sooyyoma xobbee” yeroo deema jiru miila lafa irra harkisaa jette arrabsoon hamilee kaadhimicha cabsiti. Dhumarratti kichuutti cabi jettee arrabsoon itti fufti.

3. [c] Muka dabaqqaa murani hoo

Karaa gararraa dhufani hoo

Mucaa astamaariidha jennaani hoo

Qoffortuu jirbii ishee laga waastiiti isheen hoo.

Bo'oo 1fi 2 irratti yeroo kaadhimaan balbala intala heerumtuu hamaamota wajjin ga'an kaadhimichinama barate miti qoffortu jirbiiti jettee doofummaan arrabsiti. Hawaasa sana keessatti barachuun barbaachisa akka ta'e ibsiti/u.

[d] Yaa Waleensuu qarree gubbaa,

Hin haleltuu haadhoo durbaa,

Soba achi haa hiiqanii.

Bo'oo 1 irratti muka Waleensu tabbarra jiruun sababeeffachuun, "Hinaleeltu haadhoo durbaa" kaadhimaan intala fuudhuu dhufee yeroo dhaabatu obboleessi haadhoo intalaa rukkuti/reebi xiqqoo achi haa siqanii jettee obboleessa ishee kakaafi. Akka aadaa naannoo sanatti 'haadhoon' nama hadhaafi abbaa tokkorra dhalatedha. Gaafaxiiqiifi haadhoon barbaachisa akka ta'e hubachiisu

4.1.3.2.1. Arrabsoo Tuffii

Akka od-himaan afgaaffii IDh (24/09/2008) ibsutti, weedduun arrabsoo tuffii qe'ee warra gurbaafi qe'ee warra intalaatti nigegeeffama. Kunis, sanyiin, uffannaan, qabeenyaan, namummaan, hojjaan, dhugaatiin, nyaataafi k.k.f sababeeffachuun arrabsu. Qe'ee intalaatti hamaamota, maatii gurbaa, firoota gurbaafi gurbaa weedduu arrabsoo tuffiin arrabsu. Akkasumas qe'ee warra gurbaatti immoo maatii intalaa, firoota intalaa, intalaafi miinzee intalaa arrabsu jechuun ibsu.

[1] Manni warrakoo irri qorqoorroo

Jalli boqqolloo

Manni warra kee irri sooyyoma

Jalli foon namaa

Kun hodhaa miti faranjiitu erbe

Kun soddaa miti dagaamiitu erge

Akkuuyyee akkuuyyee araddaa kuullee

Faayaan ergite tokkollee hinguunne

Abaaboo jaree hamaamonni kee

Handaaqqoofi saree

Dhugduu calalii

Fudhuu cala'ii

Bo'oo 1-3 irratti manni abbaa intalaa miidhagaafi waan nyaatanii bulan kan argamu yoo ta'u, manni warra mucaa immoo sooyyoma irraa kan ijaarameefi kan keessatti nyaatamu foon namaadha. Bo'oo 4 irratti immoo kun "Hodhaa miti faranjiitu erbe" Hodhaa keessaa kan faranjiin hodhite tuffatamaadha. Akkasumas, kaadhimaan Yeroo kaadhimmatu maatiin isaa kan isaaf ta'tu hooda/beekaa gaafachisanii kaadhimmachisu. Bo'oo 9-12 irratti tuffii amaamotaaf qaban yeroo ibsan "Handaaqqoofi saree" kana jechuun amaamonni isaanii gaggabaaboofi kajeeltuufi dhugduu calalii fiddee dhufte jedhanii tuffiin arrabsu.

Yaada armaan olii deeggeruun boqqonna lama sakatta'a barruu keessatti akka ibsametti, xiyyeeffannoon weedduu arrabsoo saaniis tokko soddaa arrabsuudha. Bifa, hojjaa, gootummaa, qabeenya, sanyii kfk ilaachisuun walaloo cabsaa ykn tuffii ibsu tarreessanii weeddisu jechuudha. Qabiyyeefi qeeyyaan /atmosphere/ arrabsoofi mararoon garuu adda adda. Weedduu cidhaa keessatti shamarran yommuu soddaa arrabsan hamilee cimaadhaan jechoota isa aarsu gargaaramanii sagalee dheekkamsaatiin weeddisu (Nagarii, 1995, f. 10).

4.1.3.2. Jibba/Komee

Akka od-himaan Habtaamuu Goobanaa (afgaaffii 22/09/2008) ibsutti, jibbi kun sababa addaa addaa horama. Aadaa durii keessaatti filannoo gaa'elaaf bakka guddaa kan qabu, maatii ijoollee lamaan waan ta'eef fedhii isaanii hineegani. Yeroo kana gidduu isaaniitti jibbi uumamuu nidanda'a. Inni biroos ijoolleen lamaan yoo umuriin walhingitan ta'e jibbi lamaan isaanii gidduutti ni uumama. Dhuma irratti intalli yoo durbummaa hinfidiin dhufte waliigalteen intalaafi gurbaa rakkoo keessa galuu danda'a.

[1] Gingilchaa aayyoo, hinkabaluuree?
Hinkabalchiisu,
Qe'ee abaluu koo, diinqa aayyolee koo,
Sin hindabalchiisu, Sin hindabalchiisu
Hordaa qamalee anoo, hindhaabbanne,
Situu dhaabbate,

Soddaa gasharee, anoo hinjaallanne

Situu jaallate

Amaamonni kee, isheenuu ja'a,
Ishumtuu jaamaa, warrattan dhaama.

Bo'oo 1 fi 2 irratti qe'een sodda kabaja akka barbaadu weedduun qeeqxi. Bo'oo 3 fi 4 irratti jibba warra soddaaf ykn kaadhimaaf qabdu ibsiti/u. Qe'ee warra intalaafi qe'ee warra gurbaa akka walhinmadaalleefi soddaan immoo kabaja akka qabu gararraa taa'uu akka qabu weedduun akeekkachiifti. Bo'oo 5-8 akka ibsutti aadaa fuudhaafi heeruma durii keessatti kaadhimaa kan filatu warra intalaa akka ta'e nu hubachiisa. As keessatti intalli kaadhimaa filachuuf gahee hinqabdu.

Yaada kana deeggeruun boqqonnaa lama sakatta'a barruu keessatti akka ibsametti, intalli waan warri isheen jedhan tole jedhuurraan kan hafe yeroo heerumaa murteessuus ta'e kan jaallatte filattee kan jibbite mormuuf haalli ulfaataadha. Namni ishee fuudhuuf itti ergate eenyu akka ta'e beekuu dhiisuu dandeessi, yoo beektes nama isheen hinbarbaanne yoo ta'eyyuu mirgi isheen qabdu hammas miti. (Nagarii, 1995, f. 12). Akkan daawwannaa gaafa guyya 18/08/2008 geggeeffame irraa argetti weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa itti fayyadama meeshaalee aadaa, qabiyyeen weeddichaafi bifti isa jijjirama jira. Sababni kun ta'es namoonni weedduu kana gara hammayyatti yaalu isaaniti. Qabatamaan suura viidiyyoo armaan gadiirraa hubachuun nidanda'ama.

Suura viidiyyoo 1 Yeroo gurbaan fuudhu qe'ee warra intala gahu madda kana daawwadheera.

4.1.3.3. Weeduu Arrabsoo Balbalqabaa Qe'ee Warra Intalaa

Od-himtuun Abarraa (afgaaffii 22/09/2008)fi Margaa (afgaaffii 29/09/2008)akka jedhanitti, gurbaan fuudhu guyyaa beellama isaatti hamaamota isaa qabatee, miinzota lamaan, wasiilaafi dura deemtuu 'ashkarii' wajjin mana warra intalaa deemu. Yeroo sana shamarran kaadhimaatti naanna'anii weeddisu. Yommuu amaamonni qe'ee warra intalaa ga'anii isheen heerumtu hiriyyoota baay'ee jaallattu keessaa filattee, ija kaadhimaa ishee keessa ilaalaa weedduu balbalqabaa akkas jechuun itti fufti.

3. [a] Yaa soddee tortoraa,
Gatiin balbalaa,
Dhibbaafi shantamaa
Iddii saree murtanii
Birrii malee dhufanii
Yaa soddee diida bultanii
Iddii cirtan malee
Birrii fiddan malee
Yaa soddee diida bultan.

Yeroo gurbaan fuudhu qe'ee warra intala gahee gaangee irra bu'u balbalatti siquu shamarraniin weeddifama. Soddicha tuffachaa amma qarshii balbalqabaa itti himu. Akka aadaa Oromootti kaadhimaan yoo qarshii balbalqabaa kenne malee amaamonni mana warra intalaa hingalani. "Yaa soddee diida bultani" seerri kun amma raawwatutti hamaamota keessaa namni kamiyyuu galuu hindanda'u. Erga kaffaltiin balbalqabaa raawwatee booda hamaamotaaf karaan manatti galan shamarraniin cufame banamee hamaamonni bakka isaaniif kenname galanii taa'u.

3. [b]Wayiiluu koo walilaallaa har'oo yoona
Hinooltu har'oo yoona
Re'een tulluu ganti
Yaa eenyu udduu faltii
Walilaallaa har'oo yoona.

Bo'oo tokkoofi lama irratti yeroo kaadhimaan dhufee dhaabatu har'oo hinooltu jettee, intalli heerumtu xiiqii itti qabatti, bo'oo 4fi 5n kaadhimichi udduun isaa qulqullina hinqabne kana wajjin walilaalla jettee, xiiqiin itti himti. Kun dhugaa jiru kan ibsu miti re'een tulluu hingaltu, kaadhimaan yeroo fuudha deemu ofmiidhagse deema Xiiqii ishee qabatus kan onnee keessa madde osoo hintaane kanuma yeroo muraasa booda dagatamudha.

3. [c] Ati hoo kokobee kopheetu si sobe
 Ati hoo diqaalaa natoo si caala
 Kootiin ergisaa surreen ergisaa
 Balbala hingeessu kan qullaa teessu
 Haroo tujubaa jajjaba leensaa
 Atoo suutuma kan jajan eessa?
 Iji ballaadha lukti jallaadha
 Tafkii okkoltuu hundumaa hintoltu.
 Kabeelaa buttee maal fuudhaa dhufte.

Bo'oo 1 irratti gurbaan fuudhu miidhagina jifuu miila akka hinqabneef qopheen rakkoo isa dhofkaate jira. Bo'oo 2-4 irratti kaadhimichi hiyyoommee uffannaa misiroo ergifatee fuudha akka dhufe ibsa. Kanarratti mammaaksa Oromoo tokkotu jira. “Uffanni ergisaa bulee fokkisa” ykn “Uffanni ergisaa galuu fokkisa” isa jedhudha. Kunis, yoo uffannaa ergisaa sana deebise qullaa taata jettee weedduun qeeqxi. Bo'oo 5fi6 irratti yeroo ganni roobu bishaan guutee margi lalisee biqilee nama hawwata. Atoo collummaa hinqabdu eessa kee jaju “Atoo diqaalaa” jedhu haati kee osoo hinheerumiin mana warra isheetti sideesse waan ta'eef ati anaa gadi. Ati hoo iji ballaa, miilli jallaa eessa kee jaju jettee arrabsisti. Kun hundi kan ta'u kaadhimaan intalaa akka qaana'ee qarshii balbalqabaa dafee kennuuf jedhameeti.

3. [d] Agadaa shaasharee, yaa eenyu yaa saree
 Uuruutti uffattee, eenyuun tuffattee?
 Kaleessa hoo kosiirra arreeddaa
 Harrammoo maaf kofiin nureebda?
 Beddeefi gombisaa, dhaheen gombisa.

Bo'oolfi 2 irratti haaldubbii iddeessatti fayyadamtee, kaadhimaan fuudha dhufeen ati sareedha, eenyuun tuffattee uuruutti uffattee jettee keessa isaatti dhiphuu horti. “Kaleessa hoo kosiirra arreeddaa” kaadhimichi duraan rakkina keessa akka ture ibsa. Harrammoo maaliif oftuuuluu waan barbaadeef rakkina isa darbe yaadachiifti.

3. [e] Akka soddaa kee meerre kolbaan kee
 Eddoo moluukee qarshii toluu kee
 Dhakaarra ejjedhu, dhakaan gilbixi
 Yoo ati as siqxu, ajaan limixi.

Buufata 1 irratti haala dubbii akkeetti fayyadamteemucaan fuudhuun soddaan kee warri intala ajjeesee kolbaa qaba, kan kee meerre jettee gaafatti. Akka naannoo sanaatti namoonni dur baqqoofi maajii dhaqudhaan Gafarsaa, arbaafi leencaa ajjesuun faachaan galanii

garmaamun ajjesaa ta'uu isaanii itti ibsatuu aadaan kun amma akka jiruu gaafachuufi gurbichii akka ajjesee jiru itti mirkaneefatti. Bo'oo 2 irratti Kaadhimichi moluu waan ta'eef bakka moluu isaa immoo qarshii gaarii akka kaffalu ibsiti. Buufata 3fi 4 irratti dhakaa irra ejjennaan si galagala, yeroo ati as siqxu ajaan kee nidhufa. Kaahimichatti keessatti xiiqqi horti.

3. [f] Xaafii qabdaaree, facaafattaaree
Laphee qabdaaree, na gaafattaaree
Caffee bu'uu koo, sagal du'uu koo
Alangaa butee, dirra koo kutte.

Bo'oolirratti xaafii kan facaafatan yoo sanyii isa mana qabatani. Kun immoo gurbichi kaawataa/qusataa ta'uufi dilbii bara dheeraa akka qabaatuu gaafachuufi gara fuula duraatti akka kaawatuu barsiisudhaaf Bo'oo 2 irratti yoo onnee qabaatte na gaafattaaree jettee, kunis yaadan gara walqunnamtii saala deemte kaadhimaa keessatti onnee ittihorti. Kunnis, gurbichi yeroo gara mana misiroof qophaa'e/caagulaa seene maal akka gochuu qabuu yaadachisuufi akka hin saalfannee hubachisuuf isa gargaara. Bo'oo dhumaarratti immoo kaadhimaan erga qarshii balbalqabaa kaffalee booda yoo shamarran jalaa goruu didan alangaan aleele. kun immoo waan narraa barbaadamuu hundaa waanaan raawadheef naduura dhaabachuu hin qabdan kan jedhu mul'isa.

4.1.3.3.1. Weedduu Gootummaa Qeequu

Od-himaan Itichaa Dhinsaa (afgaaffii 24/09/2008) akka ibsutti, Weedduun fuudhaafi heerumaa dabeessa ittiin cabsanuuf goota qeequuf faayidaa guddaa qaba. Akka Aadaa aanaa Ambootti lammii isaafi biyya isaa irraa diina qolachuu qaba. Shamarran dhiiraa duula hindhaqne akka waan namaa gadi ta'eetti amma hiriyyaa isaa hingenyetti weedduu arrabsoon ceepha'u. inni ajjeessee faacha/kolbaa/ hinqabnes bifuma kanaan ceepha'u. weedduun kanaa gadiis kanuma ibsa.

[1] Kan gamaa as deemu
Gonfaadha seenaan
Biduu jimmaati
Isheen gurra kee
Kolbaadha seenaan
Cittuu lilmooti.

Namni gootummaa qabu ajjeessee gurra isaatti lootii/kolbaa kaawwata. Kan kee akkas seenaan cittuu lilmoo gurratti kaawwatee deemta jedhanii/tte gurbaa fuudha dhufe gootumman ceepha'u. Akka aadaa naanoo sanatti namni ajjeese hawaasa biratti kabaja guddaa qaba. Yeroo haajaan adda addaa qaban yoo geerarulee akkaataa itti ajjeessee galee, abba mirgaa ta'usaafi kan akkasaa qofaa akka isa walii geeraruu affera. kanaan ala kannee abba miragaa waan hin taanef waliin geeraruu akka hinqabnee hubachisuun akka dhaqanii ajjesan xiiqqi itti hora.

Yaada kana deeggeruun sakatta'a barruu boqqonnaa lama keessatti akka ibsametti, arrabsoon weedduu yeroo cidhaa weeddifamu ta'ee, kan gurbaan fuudhu gootummaaf, intala heerumtu immoo durbummaaf faarsu. Aadaa hawaasa keessattii dhiirri bineensa ajjeesse gootummaa akka mirkaneeffatu shamarreen tokko immoo durbummaa ishee eeggattee akka weeddifamu barbaadama (Misgaanuu, 2011: 55).

Abbaa ta'ee namichi dura deemuufi kaadhimichi walmari'atanii qarshii akka naannoo isaaniitti kaffalanii bakka amaamotaaf qophaa'etti olgalanii taa'u. Nyaanniiifi dhugaatiin nikennama. Yeroo isaan nyaachuu jalqaban intalli heerumtu shamarran fudhattee karaa boroo taa'umsa amaamotaa weedduu qacii qacoon arrabsu. Weedduun kun kan fedhii nyaataa kaadhimaafi amaamotaa cufu jedhamee yaadamee weeddifama. Weedduu sana keessatti jechoota garaa nama hammeessuufi jechoota laguutti fayyadamu (afgaaffii Itichaa Dhinsaa.24/09/2008).

4.1.3.3.2. Arrabsoo Fakkeessanii Weedduudhaan Gorsuu

Akka od-himtuun Yashii Guutamaa (afgaaffii 24/09/2008) ibsitutti, weedduun fuudhaafi heerumaa kan mudaa dargaggeessaa kaasuun intalli heerumtu gurbaa fuudhu ittiin gorsanidha. Weedduun kun mudaafi amala gadhee gurbaan fuudhu /intalli heerumtu qabdu ceepha'uudha. Dargaggoota si'achi fuudhan/ heeruman gorsuuf faayidaa guddaa qaba. Shamarran hiriyyoonni intalaa akka waan duraan amala gadhee qabuu gurbaa fuudhuu beekanitti fakkeessanii intalli yeroo dhaqxu akka ofeeggatu akka isheen sirriitti mana ishee qabattu weedduu arrabsoon gorsu.

[1] Saani kee tiiraa gaadii jabeessi
Dhaleen kee dhiiraa gatii jabeessi.

Saani kee collee waan taateef gaadii ishee itti jabeessi. Intalli keenyaa cimtuu waan taateef gatii balbalqabaa itti cimsaa jedhanii yaada ishee ibsiti. Bo'oo 2 irratti “Dhaleen dhiira” akka yaada kanatti dubartiin sun hojii dhiirri dalagu akka dalaguu dandeessu ibsite. Kunis, dhiibbaa barmaatilee isaan irratti qabdu weedduu arrabsoon qeeqxi.

Yaada kana kan cimsuu boqonna sakatta'a barruu keessatti akka ibsametti, weedduun shamarranii ergaa amala badaa to'achuu ofkeessaa qaba. Arrabsoon akka maqaan isaa agarsiisu osoo hintaane beekumsa, gorsaafi safuu hawaasicha biratti fudhatama qabantu keessa jira. Kana jechuun waan sirrii ykn dogoggora ta'e addaan baasee kan mul'isu kuusaa ilaalcha hawaasaa ta'ee tajaajila (Misgaanuu, 2011, f. 56).

Suura 2 balbala qabaaqe'ee warra intala.

4.1.3.4. Weedduu Arrabsoo Qacii Qacoo

Akka od-himtuun Jaarraa Wayyessaa (afgaaffii 22/09/2008) ibsitutti, erga amaamonni alaa galanii warra mucayyoo heerumtuun keessummeeffamanii nyaataafi dhugaatii garaa garaa kennuuf, yeroo kanatti shamarran akka isaan dhaga'anitti bakkee dhaabbatanii arrabsu. Kunis jechoota garaa nama hammeessuufi fedhii nyaataa cufuun kaadhimaafi amaamota ittiin arrabsu.

4. [a] Qacii qacoo kanafaa qaci godhi
Hidda gambeelloo, abbaa ciraanqoo
Lootuu duutuu, fattee tortortuu
Gaangee abbaa Gammaachuu, ishee dugda madaa.
Wayyaa raammoo gugurraatti
Afaan isaa keessa burraaqxi
Yaa ...eenyu keessattu ukkaamsi.
Sangaa gottotee baata
Handaaqqoo baallee caccabduu
Yaa soddee nyaattee hindadhabdu?

Yeroo kaadhimaan nyaata nyaatu jechoota nyaata nama lagutti fayyadamuun arrabsu. “Abbaa ciraanqoo” jechoota nyaata nama jibbisiisaniin arrabsu. “Raammoo gugurraattii afaan isaa keessa burraaqxi” jechoota haaldubbii nammeessuuttifayyadamuun akka garaa isaa hammaatee nyaata lagatu carraaqu.

4. [b] Hirmii hirmii maaf nyaatte hirmii
Si haa nyaatu rirmi
Yaa harree xeeba baattuu
Arreeddee hingugatiin
Yaa soddee suuta nyaadhu
Haammaartee hin luudatiin
Yoo ofii ganna baate
Haadhoo koo ganna hinbaaftu
Sumaanoo lafti haa nyaatu.

Weedduun qaciqacoo kaadhimaa nyaata cufuuf weeddifama. “Hirmii hirmii maaf nyaatta hirmii” firri yoo du’u osoo hirmii hintufiin nyaata hinyaatan nyaatni kun hirmiidha hinnyaatiin jettee jecha garaa isaan hammeessiti. “Hammaartee hiluudatiin” soddaan yeroo mana warra soddatiinyaataa nyaatu namuusan nyaachuu qaba. Kanaafuu xiqqeessii nyaadhu ofii kee ganna yoo baate obboletti koo ganna hinbaaftu jettee qusannoo barsiifti.

4. [c] Kana beektuu raaja!
Maafan wallaalaree?

Kan udduun buujalee

Kana beektuu raaja!
Maafan wallaalaree?

Okkotee durjii baachisee

Sholloqqee qurcii nyaachisee
Daagujjaan laganaa kokotaan hafe
Eenyuun argitanii isa qollofaan hafe

Maafan wallaalaree?

Yeroo nyaata qacii qacoo nyaatan “kana beektaa raaja” weedduu jedhu weeddisu. Kunis, waa’ee kaadhimichaa beektuu jedhanii jalqabuun kan udduun buujalee, kan qubni qurciijedhanii arrabsu. “qollofaan hafe” qaamni isaa hinhojjetu jedhanii weedduun kaadhimicha garaa ammeessuun jecha laguun arrabsu.

4.1.3.5. Weedduu Arrabsoo Olan Darbaa

Od-himtuun Yashii Guutamaa (afgaafii 24/09/2008) akka jettutti, Weedduun olan darbaan yaad-rimee kaadhimaa miinzee waliin walbaruu ofkeessaa qaba. Adeemsa kana keessa qarshiin gatii dibbee jedhamee kaffalamu jira. Qabeenyaan kaadhimichaa haala kaffaltii inni raawwatuun madaalama. Kana keessatti intalli heerumtu shamarran keessaa filattee weeddisaa gara kaadhimaa ishee deemti. Weedduu arrabsoo armaan gadii jechuun seericha raawwatti/tu

5. [a] Yaa ulee Harooressaa, Harooressaa
Yaa eenyu ilma sooressaa
Olan darbaa soddeen argaa na dabarsi.
Yaa ulee sorooroo sooressa Ambootii
Olan darbaa yuuyyeen argaa na dabarsi.

Bo’oo lirratti uleen Harooressaa ulee baay’ee jabaata hawaasni naanoo sana qabannaaf itti gargaramudha. Weedduu olan darbaa keessatti dura mararreen seenanii booda gara arrabsootti galu. Bo’oo2fi 3 irratti mucaaabbaan sooressaa oldarbeen arga jedhanii eeyyama gaafatu. Amootii maqaa bakkati. Bo’oo 4fi 5 irratti immoo mucaa hamtuu sooressa Ambootiin argaa na dabarsi jedhanii dursanii beeksisu. Kun kan hubachiisu weedduu arrabsoo keessatti walkabajuun nimul’ata.

5. [b] Hiyyeessa, hiyyeessa hoo
Soddeen maal qaba hiyyeessa hoo
Deega isaa nadheeniti odeessa hoo
Xeeba isaa maree bobeessa hoo
Anoo deega isaa hinodeessu hoo
Waaqxi ateetii isaa haa bobeessu hoo.

Bo'oo 1-3 irratti kaadhimaan qarshii oldarbaa kaffaluu akka hinqabneefi hiyyeessummaa isaa dubartootni akka odeessaa jiran ibsa. Bo'oo 4-6 itti immoo kaadhimaan hiyyummaa irraan kan ka'e qabattoo isaa maree bobeessa. Isheenhiiyyummaa isaa dhoksuufii akka barbaadde jirtu ibsiti Dhumarratti gaa'ela waliin godhachuuf kaate illeenibaarti. Kun hundi kan ta'u akka arrabsoo kan sababeeffachuunkaadhimaan qarshii oldarbaadafee kaffaluuf jedhameeti.

5. [c] Qarqara tuufuu bajjii saxaxu,
Qancara suubboo, duufuu hinhafatu
Muka abbaan yaabu ilmi hintantaaru,
Budaa abbaan beeku dhalli hinwallaalu,
Yaa soddee doofaa boojjitoo sofa.

Buufata 1fi 2 irratti bajjiin yeroo qotamu dura nisaxaxama. “Qancara suubboo dhuufuu hin hafatu” kana jechuun kaadhimichi intala fuudhu umuriin kan tureefi suubboo ta'uu isaa ibsiti. Abbaan ilmaa budummaa beeka, ilmi isaas budummaa hinwallaalu jedhanii hubachiisu. Hawaasa keessatti namni budaa ta'e jira jedhanii amanu.

5. [d] Qolee qoli ammayyuu
Akka dibbee qole qoli ammayyuu
Adeemnaan karaarraa qoli
Teenyaan barcumarraa qoli
Yaabbannaan gaangee irraa qoli
Ciisnaan itillee irraa qoli
Dubbannaan dubbii irraa qoli
Akka dibbee qolee qoli ammayyuu.

Dhuma irratti shamarran erga qarshii olandarbaa fuhatanii booda weedduu “qolee qoli” jedhu weeddisaa bakkee ba'u. akka aadaatti dibbee dhuftee qarshii irra taa'e malee duwwaa hin galtu. Kana kan ibsu “akka dibbee qoleqoli ammayyuu” kan jedhu dibbeen harka qullaa galtee isa hingalatiin jedhanii weedduun abaaru.

Hamaamonnis yeroo kana callisanii hinilaalani. Shamarran ija laaffisuuf ykn qaanessuuf jecha weedduu “diree diree “jedhu waljalaa qabanii ykn goodanii itti hunkuteessu. kaayyoonisaas baay’ee jeeqamanii weedduu arrabsoo durbaa harkaa gatuuf jechoota laguu ta’anitti fayyadamanii yellaasisuudha (afgaaffii ItichaaDhinsaa,24/09/2008).

4.1.3.5.1. Arrabsoo Yaaddoo

Akka od-himaan Habtaamuu Guutamaa (afgaaffii 22/09/2008) ibsitutti, inatalli heerumtu yaaddoon karaa addaa addaa ishee qunnama. Mammaaksi Oromoo keessatti “Intalli durbummaa hinqabneefiharreen duute tokko” jedhu kun kan ibsu, durbummaa qabaachuun ishee hawaasaafi maatii gurbaafi intalaa akkasumas kaadhimaa ishee biratti bakka guddaa qaba. Kanaafuu intalli heerumtu yoo durbummaa hinqabdu ta’e niyaaddofti. Kanamalees maatii, firootaafi hiriyyoota ishee biraa addaan baatee, mana alagaa dhaquun ishees ishee yaaddessa. Gurbaan fuudhus qabeenya dhabuun yaaddoon keessa isatti horamu nidanda’a.

5. [1] Qeensa miila kee maaf hinqoratiin,
Kan teessee boossu,
Akka hiriyyaa kee maaf hinhoratiin,
Kan teessee boossu,
Dhagaa falaxxee, shawaa nagadhee
Burii barbaadee, burii nagadee
Kaakkoo falaxee, baakkoo nagadee
Akka abbaa booruu, ce’eera maarree
Kan abbaan boo’u jedheera maarree!

Yeroo kaadhimaan qarshii olandarbaa gaafatan “Akka hiriyyaa kee maal hinhoratiin, kan teessee boossu” jabaattee hojjettee qarshii maaf hingodhatiin kan teessee gadditu jettee akeekkachiifti. Kanamalees, namni jireenya isa keessatti hojii tuffachuu akka hinqabne hojii daldalaa, hojii humnaa hojjettee maaf qarshii hinargatne jettee yaaddoo inni qabu ibsiti. “Dhagaa falaxxee baakkoo nagaddee” jettee hiyyummaan isaatiin xuqxee akka qarshii olandarbaa kennu weedduun dhiibbaa godhu. Xumura irratti namicha abbummaa deeme illee kan boossiftuu jenneerra jedhu.

4.1.3.5.2. Arrabsoo Sanyii

Akka od-himaan Darajee Mokonnnon(afgaaffii 24/09/2008) ibsutti, aadaa fuudhaafi heeruma kaadhimmatanii fuudhuu keessatti sanyii qorachuun bakka guddaa qaba. Kunis, bifa lamaan ilaalama. Inni 1^{ffaan} firoomii dhiigaa qabaachuu isaanii sirriitti walqoratu. Inni 2^{ffaan} sanyii hidda dhalootaa walqoratu. Kunis, garba, boorana, faaqiifi tumtuu jedhanii gaa'ela irratti walqooda turan. Kanneen hidda dhalootaa walfakkaatan walfuudhu walitti heerumu, kanneen walhin fakkaanne immoo walitti hinheerumsiisan. Yoo kun akka tasaa ta'e illee hawaasa keessatti walceepha'u.

5. [1] Bishaan laganaa laaqiidha hoo
Warrittiin soddee faaqiidha hoo
Itti hin deebinu kakuudha hoo
Isheen alanaa daguudha hoo.

Bo'oo 1 irratti sanyii isaanii qulqulluu akka hintaanettiibsiiti/u. “Warrittiin soddee faaqiidhahoo” tuffii sanyii soddaaf qaban ibsu. Gaa'ela dura soddonni laman sanyii walqorachuu akka qaban akeekkachifti. Isheen alanaa wallaallee itti galle kanaa booda ofeegganna jechuun tuffii sanyiiif qaban ibsiti. Yeroo amma kana garuu aadaan fuudhaafi heerumaa sanyii walqoodu irratti hunda'e kun bay'ee xiqqachaa dhufa jira.

4.1.3.6. Weedduu Arrabsoo DireeDiree

Akka od-himaan Itichaa Dhinsaa (afgaaffii 24/09/2008) ibsutti, yeroo shamarran oldarbaaf dibbee qabatanii iddoo misirroonni taa'an arrabsaa dhufan amaamonni immoo shamarran sana weedduu diree direen arrabsu.

AD.6. [a] Diree! Diree baasaa garbuu
Diree abbaa isaa haadarbu
Diree yaa diramtittii
Haftuu yoo diran wayya.
Obboleessi Baashaa hamma Baashaa hin ga'u
Dirгим sitti godha isa hamma waancaa ga'u
Obboleessi Guyyuu hamma Guyyuu hin ga'u
Dirгим sitti godha isa hamma finyoo ga'u.

Weedduun “Diree diree” yeroo shamarraan dibbee qabatanii gara kaadhimaa weedduu arrabsoo olan darba weeddisa dhufan hamaamonni immoo weedduu arrabsoo diree diree waljala qabatanii weeddisu. Kunis, kan weeddifamu shamarran olandarbaa dhufanii akka qaana'anii deebi'aniif “Diree yaa diramtittii haftuu yoo diran wayya” akka yaada kanaatti

intalli weeddisaa jirtu osoo hinheerumiin umurii dheeraa kan turte ta'uu ishee ibsuun jechoota laguun arrabsu. "Isa hamma waancaa ga'u" akka isheen qanoftuuf qaama hormaata isaa guddina isaa haaldubbii gurraguuddisutti fayyadamun arrabsu.

Kaadhimaan ykn abbaan lafa taa'u olka'ee dibbee isheerra qarshii kaa'a. Qarshichi ga'aa ta'uu baatus mufannoo qabeenya isaa dhageessisanii arrabsaa gara cidhaatti deebi'u.

6. [b] Muka maaltuu jige... muu...
Accirootu jige... muu...
Soddaa maaltuu hufe... muu...
Gadadootu dhufe... muu...
Baddaa horroo farda hinqabu gaangee malee
Kana keessaa dhiirri hinjiru nadheen malee
Yaa... muu...

Erga qarshii olandarbaa fudhatanii ga'aa ta'us ta'uu baatus mufannoo isaanii ni dhageessisu. "Muka maaltuu jige, accirootu jige... muu... muu" muka keessaa acciroon agadaan isaa akka hinyaatamne ykn mukni isaa kan hinfayyadnedha jedhanii tuffii isaanii ibsu. "Gadadootu dhufe" soddichi intala fuudhaa dhufe iyyeessa ta'uu isaa arrabsoon mul'isu. Dhumarratti "dhiirri hinjiru nadheen malee" amaamota sana keessa goonni ykn jagni akka hinjirre tuffii qaban ibsu.

4.1.3.7. Weedduu Arrabsoo Yeroo Mucaan Gadi Ba'ee Durba Ilaalu

Akka od-himtuun Xaayituu Dhugumaa (af gaaffii 24/09/2008) jettutti, guyyaan fuudhaafi heeruma sanaa mana warra intalaa nyaata qohaa'e erga nyaatanii booda kaadhimaafi miinzonni bakkee ba'anii naannoofi sirba sirbamu daawwatu. Yeroo isaan gadi ba'an shamarraanakkas jedhaniirrabbsu.

7[a] Bonaa qannoo qoffortaa
Meerre fooxaafi kombortaa
Atoo moofaan dhommoqxaa.

Guyyaa fuudha sanaa kaadhimaan ofbareechee deemuu qaba. Kaadhimichi yoo ofmiidhagsuu baate, "Bonaa ganna qoffortaa" bonas gannas hojjettaa garuu milkaa'ina argatte hinqabdu. "Atoo moofaan dhommoqxaa" namni akka fedhe yoo hiyyome guyyaa fuudhaa uffannaa haaraan fuudha, shamarran kun uffannaa fuudhaaf ta'u akka hinqabne qeeqxi. Kunis, akka inni caalatti hojjtu onnachiisa.

7. [b] Midhaan koo hinmarge
Aramaan qixxee
Cidhaan keen arge
Isa jilbaan qixxee
Isa silmiin fixxe.

Bo'oo 1fi 2 irratti xaafii ati facaaste aramaa wajjin walqixxee biqile jetti. “Cidhaan keen arge, isa jilbaan qixxee” haaloo qabdu ba'uuf dheerina qaama saala kaadhimichaa gurra guddisuun weedduu arrabsoon arrabsu/ti.Dhumarratti doofummaa inni qabu maqaa balleessuun dhaamsa dabarsti/u.

7. [c] Yaa tukaanii dhaltu
Attam adeemta yaa sodde
Yeroo udaanii galtu
Yeroo fincaan si sardu.

Kaadhimichi nyaatee dhuguu seera uumamaan waanti inni dhumarratti raawwachuu qabu jira. Kunis, yeroo raawwii gaa'elaa yeroo itti kaafamu qaba.“Yeroo udaanii galtu, yeroo fincaan si sardu” akka kaadhimichi fincaaniin sardamee kabaja qe'ee soddaa gatee gara fincaanitti figuutti arrabsoon dhaamu.

4.1.3.8. Weedduu ArrabsooGundoo Booree

Akka od-himtoonni Magarsaa (afgaaffii 29/09/2008) fiJjorgee (afgaaffii 22/09/2008) ibsanitti, gundoon booree hodhaa bixxillee migira irraa hojjetamtudha.Intalla heerumtutu hodhee qoheessa. Akka aadaa Aanaa Ambootti guyyaa gaa'elaa ilmi wasiilaa mucaa fuudhu sana jabbii dhooftuu jedhamee itillee baachuuf niramadama.Gurbaan kunis, yeroo amaamonni mana warra intalaatti olseenan gara boodaatti hafee galuu qaba.Haala kanaan yoo baay'ee ofeeggatee seene malee shamarran dugda isaa dhahuun aadeffatamaadha.Yoo qaxalee ta'e, alangaa ofirra faccisee osoo hintuqamiin gala. Yoo argatan abootteen dugda kutu.Gama biraan ilmi wasiilaa nyaataafi dhugaatii eebbaaf amaamota dhamdhamsiisuudha.

Weellistuun garee intala heerumtuu gundoo booree olfuutee agarsiisuun “fuutuu yaa fuutu eenyu abbaan dhuftuu fuutu?” jechuun mul'isti.Achiin booda jabbi dhooftuufi amaamonni dargaggeeyyii sirba keessa galanii dagachiisuudhaan harkaa butatanii kaa'atu/fiigu.Lola kaasanii fudhatanii galu illee malee gundoo booree dhiisanii deemuun qaaniidha.

8. [a] Shuushuu uushuu

Yaa waarsaa duutuu
Eenyu abbaan dhuftee fuutu
Baddaa horroo saani hinjiru
Fardeen malee
Amaamota soddee keessa
Dhiirri hinjiru nadheen malee
Gundoo booree
Dhuftee fuuta moo ree?
Dhiiftee galta moo ree?

Shuushuu shuushuu
Yaa waarsaa duutuu

Eenyu abbaan dhuftee fuutu.

Weedduu arrabsoo armaan olirraa akka hubannutti “shuushuu” jechuun gundoo booree akka namni hinfuune ykn waarsaan hinfuune irraa eeguudha. “uushuu” jechuun immoo meeshaa ykn gundoo miidhagina akka qabdu ibsa. Baddaa horroo keessatti akka fardeen baay’atuufi hamaamota sana keessa immoo “Dhiirri hinjiru nadheen malee” gaaleen kun akka ibsutti dhiirri cimaan akka ta’e nadheen immoo dhiiran gadi akka ta’atetti ofibsiti. Akkasumas “Yaa waarsaa duutuu” namni gundoo booree sana fuudhu kaadhimaaf obboleessatti kan ooludha. Intala heerumtuuf immoo waarsaadha. Gaaleen “Dhiiftee galta moo ree?” jedhu waarsaan yoo dhiisee gale akka salphinaatti ilaalama. Kaadhimaan fuudhus kan jifuutti oolu hinqabu jedhamee amanama.

4.1.3.9. Weedduu Arrabsoo Yeroo Mucaan Fuudhee Mana Warra Isaa Ga’u

Akka Od-himaan Adabaa Mangashaa (afgaaffii 22/09/2008) ibsutti, Yeroo amaamonni intala fudhattee qe’ee warra gurbaa geessu, namoonni/shamarran walitti qabamanii weeddisu. Hanga haalli mijatee miinzeen intala gaangee irraa buusutti shamarran furii itti darbanii arrabsoon intala quncisu. Haaloo obboleessa isaanii deebisuuf carraaqu. Misirroon yoo haartee, gubattes waanti garaa laafuuf hinjiru.

9. [a] Yaa kisee, yaa kisee,
Mataa reettii,
Intaloon maraatteetti,

Mataa arreeddi,

Galchaa biyya abbaa isheetti,
Kunoo biyya akkaa isaati,
Galtee kosorruu haa dheedduu,
Akka ilmaan reettii.

“Yaa kisee yaa kisee, mataa reettii” reettiin hawaasa keessatti maqaa gaarii hinqabdu, jarjartuu yeroo baayee osoo hin beekamii bakka tokko bakka biraatti argamti yoroo loon tiksaa ilee loon dura deemuudhaa midhaa namaa dheedi. akkasumas; mataa fiigdi. B’oo 2fi 3 irratti intalli akka hunda dursitee deema jirtu ibsu. Kun akka aadaa Oromootti dubarii suutaa jette ejjeti, ilaalachaa ddemti. Abbotii yeroo mammakan “akka re’ee jarjartuu hinta’in” jedhu mitiree. wadduu kanaan intalii akka of ilaaltuu barsiisu. Buufata 5-8tti maatiin amala dhala isa hunda waan danda’uuf galchaa gara abbaa isheetti jedhanii dhaamu. Qe’ee abbaa isheetti galtee akka barbaadde haahojjetu jedhanii amala isheen qeequ. Kun maatiin intala isaanii namuusan akka guddisaan barsiisa.

9. [b] Baala offaa timboo

Bara shanoo sikadhannee
 Dhibba shaniin si qaxarree
 Meerre gonfaan maali dhoksaan hoo.
 Hodhaan ishee hodhaa meexxi
 Warri ishee warra iyyeettii
 Faafayiin maal ishee dowaanna.

Shamarran gaafa kaadhimmatee jalqabee gonfaa fudhatteeheeruma deemtu qopheeffatti. “Bara shan hoo si kadhannee, dhibba shaniin siqaraxne” bara dheeraa si kadhannee qarshii baay’ee kennineerraa meerre gonfaan jedhanii jamaa ta’u irratti gaafatu. Maatiin ishee hiyyeettiidha jedhanii komee qaban ibsatu. Dhuma irratti “Maal ishee dowaanna” yeroo gonfaan sassaabamu maatiin, firoonni fi jamaan waamicha dhufan meeshaa ykn mi’a isheen fiddee dhufte daawwatu. Waanti isheen fiddee dhufte kan nama gammachiisu hinjiru duwwaadha jedhanii yaada isaanii ibsu.

4.1.3.10. Weedduu Arrabsoo Balbalqabaa Qe’ee Warra Gurbaa

Akka od-himtuun Xaayituu Dhugumaa (afgaaffii 24/09/2008) ibsitutti, amaamonni intala fuudhanii mana warra gurbaa erga gahanii booda bakkeetti gonfaa mushurraaf kenname namoota fuula duratti sassaabama. Erga sanaa booda intalli gara caaqulaatti kaadhimaafi miinzee wajjin yeroo galtu obboleettiin gurbaa fuudhuu weedduu balbalqabaa itti fufti. Hanga intalli ykn kaadhimaan qarshii ykn baleeintala balbalqabaa qabatteef kennamutti mushurroota gara caaqulaatti hin dabarsitu. Raawwii kana irratti arrabsoon weeddifamu kanneen armaan gadiiti.

10. [1] Holooloo koo, hinlaadhubalbala obboo koo
Uran gindii lamaa, uramtittii kanaaf
Hinlaadhu balbala obboo koo
Holooloo koo, intaloo fagaara bal'oo koo
Hin laadhu balbala obboo koo
Holooloo koo, intaloo fagaara hindaaqqoo
Hinlaadhu balbala obboo koo
Jirbii iddan malee, birrii fiddan malee
Hinlaadhu balbala obboo koo.

Osoo intalli fooqa jala baatee gola caaqulaa hingaliin seera balbalqabaatuu obbooleettii kaadhimaan raawwata. Buufata 1 irratti yaada kana deggeruun “balbala obboo koo hin kennu” jettee ulaa mishirrootatti cuftee dhaabatti. Intala durbummaa hinqabne fagaara ballattuuf hin kennu balbala obboo koo jettee arrabsiti. “Jirbii hidden malee, birrii fiddan malee” kana jechuun amma qarshiin ykn uffanaan harka ishee ga’utti balbala hingadhiiftu. Erga qarshii fudhattee booda balbala gadhiiftee mishirroonni gara caaqulaa galu. Daawwanna gaafa guyyaa 18/08/2008 geggeesseen akkan argee dhagayetti weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa kan hojirra oolan muraasa isaaniiti. Inni jirus bifa isaa jijjirate faarfannaa fakkaate mul’ata. Kana malees, meeshaaleen aadaa kan akka dibbee kaleessa turan har’a hinjirani. Kanaafuu, dhaloonni ammaa kan irra waan guddatu nurra eegama kunis, yoo danda’ame weeddichi hawwaasa keessa tursiisudha. Kun yoo dadhabame garuu qoranne bifa barreeffaman tursiisu qabna.

Yaada kana kan deeggeruun boqqonna lama sakatta’a barruu keessatti akka ibsametti, Yeroo misirrittiin dhuuftee mana misirrichaa seenuuf kaate dura ishee darbanii karra mana misirrichaa irra dhaabatani akkas jedhanii arrabsu “Duwwaan dhufte duwwaa ishee” jechuun arrabsu. Yeroo sanatti misirroo shamarreen yeroo akkanatti arrabsan yaadaan gara seera durbummaa qabaachuu ishee ofxiinxalti, keessa isheeti yoo guutuu taate waanti ishee yaaddessu hinjiru. Garuu, durbummaa ishee nama biraa waliin yoo balleessite akka aadaa naannoo tokko tokkootti baay’ee kan nama qaanessuufi warra mucaas laphee isaanii kanuma badaa itti hingammadani. Kan malees, akka aadaa Oromootti weedduun gaa’elaa safuu guddaafi kabaja kan qabuudha (Birhaanuu, 2003: f. 47-48).

Suura 3 yeroo hamaamoonni intala fuudhanii qe'ee warra gurba gahan

4.1.4. Weedduu Arrabsoo Ansoosillee

Akka OD-himaan Magarsaa Guutaa (afgaaffii 29/09/2008) ibsanitti, iddoo mushurroonni itti galan kutaan xiqqoon sun caaqulaa jedhamti. Intalli fooqa jala baatee, miinjeefi kaadhimaa ishee wajjin bakka sana galu. Amaamonni immoo daassii seenanii irbaata isaanii nyaatanii, dhugaatii isaanii dhugaa geerarsa itti fufu. Dargaggeessi immoo bakkee bahanii shamarran wajjin sirbu. Guyyuma sana gara obborootti weedduu sirna asoonsilleetu raawwata.

4.1.4.1. Eebba/Abaarsa

Akka od-himaan Habtaamuu Goobanaa (22/09/2008) dubbatutti, Weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa Oromoo baay'inaan eebbaafi abaarsa ofkeessatti qabata. Waan gaarii hawaasa keessatti hojjetame niebbisu. Guyyaa gaa'elichi raawwatu biqilaafi aannan qabatanii akka walhoran, akka waljaallatan abbaa, haadhaafi firoottan dhiyoon eebbifamu. Gochoonni hawaasa keessatti hinbarbaachifneefi akkahinbabal'anne weedduu arrabsoon abaaruun to'atu.

[1] Yoo dhugaa intalaa, har'a galgala
Shaashiin baqqala, sitti gamtala
Yoo fiddee dhufte, haadha ilmaa ta'i

Nu keessatti hafi

Yoo dhiiftee dhufte nu keessaa ba'i.

Bo'oo 1 fi 2 irratti intalli yoo durbummaa qabaatte har'a galgala "Shaashiin baqqala" intalli heerumtu durbummaa qabaachuu ishee mirkaneeffachuuf shaashii ishee irra dhiigni jiraachuu qaba. Yeroo sana isheetis nitola. Bo'oo 3 fi 4 irratti yoo durbummaa fiddee dhufte haadha ilmaa ta'i nukeessatti hafi jedhanii intalatti abdii horu. Yoo intalli durbummaa dhiiftee dhufte immoo nu keessaa ba'i jedhanii mufannaa isaanii ibsu.

Yaada armaan olii deggeruun sakatta'a barruu boqqonna lama keessatti akka ibsametti, Eebbi gaa'elaa dhimma hormaataan walqabata. Warri walfuudhan sun akka waljaallatan, daa'imoota horanii sanyii akka baay'ifatan eebbisu. Abaarsi gochi badaa yeroo hawaasa keessatti raawwatamu ittiin hamtuu gootee qolachuuf raawwatama (Fedhasaa , 2013, f. 55).

4.1.4.2. Weedduu Sabbata Hiikuu

Akka Od-himtoonni Magarsaa (afgaafii 29/07/2008) fi Aabaabuu (afgaaffii 22/09/2008) ibsanitti, Sabbata hiikuun akka Aadaa Oromootti seera mataa isaa kan qabudha. Sabbata hiikuun kan ta'u erga mucaan hamaamota nyaachisee boodadha. Haati mucaa osoo mucaan hingaafatniin dhaqqee sabbata intala irraa hiikti. Yeroo sabbata hiiktu gorsa intalaaf laatti. Akkas jechuun "ati jaabaadhu haadha kee irra darbee dhufe waan ta'eef yeroo inni dhufu jabaadhu jettee" gorsiti. Kanaa booda yeroo lafti dhihu gara obborootti yeroo mucaan seera durbummaaf gara intalaa deemuu didu obboleewwan durbaa weedduun yaadachiisu.

2. [a] Uleen waaritee caccabde hoo
Nutoo waarinee dadhabne hoo
Obboo moo obbole waa dhibee hoo
Obboo koo hindhibne hoo
Obbole dhibnaan waarine hoo.

Bo'oo 1 irratti Yeroo tokko tokko sababa waamichi baay'atuuf haalli mijachuu didee gurbaan intala bira gahee seera durbummaa osoo hinraawwatiin yeroon nideema. Yeroo kana shamarran weedduun ittiin yaadachiisan qabu. Bo'oo 3 irrattiasirratti shamarran shakkii lama qabu. Inni duraa isheetu durbummaa fiddee hindhufne isa jedhu yemmuu ta'u, inni lammaffaan immoo isatu durbummaa hindandeenye kan jedhudha. Dhumarratti rakkoon gara intala akka jiru arrabsoon mul'su.

2. [b] Maal maal jettee boosi isheenoo
Ejjaa baala geeshee
Silan baalageesse, jettee boossi isheenoo
Qoraan dhaqee qoraafamee gale jettee boosisheenoo.

Yeroo durii durbi qopha ishee laga qorani, laga bishaaniifi gabaa hindeemtu. Hanga gaafa heerumtutti maatii ishee eegumsa cimaa gochuufi qabu. Intalli heerumttu durbummaa ishee bakka qoraanitti gattee yaaddoo qabdu walaloo arabsoon hubachiisaa jirti.

Yaada kana deeggeruun boqqonnaa lama sakatta'a barruu keessatti akka ibsametti, Nagarii (1995, f. 24) claude summer (1997) wabeeffachuun yaaddoon maatiirraa adda ba'uu qafaa miti. Qarree dhabuufi dhiibbaan gara dhirsaatiin ga'uuf jirus kan yaaddessan keessaa kan biroota. kana hunda walaloo tarreessitu kanarraa hubachuun nidanda'ama.

4.1.4.3. Weedduu Durbummaa Yoo Argate

Od-himtoonni Itichaa (afgaaffii 24/09/2008) fi Magarsaa (afgaaffii 29/09/2008) himanitti, galgala guyyaa sanaa seerri uumamaa hin oolu waan ta'eef miinjonni amaati ykn haadha gurbaa itti erganii sabbata irraa hiixsisanii kaadhimaa itti ergu. Gurbaan durbummaa ishee balleessee rasaasa dhukaasuun gammachuu isaa mul'isa. Yeroodhuma sagalee rasaasaa dhaga'an miinjeefi haati intalaa dhaqanii waan ishee mudate kana jajjabeessuun, laphee isheetti bishaan naquun durba ta'uu isheef gammadu.

Dhiiga durbummaa sanaa marata (shaashii) isheetti haqanii amaatiifi miinzeen lamaan ta'anii ililchaafi fooggalaa sirba gidduu seenu. Amaatiifi miinzeen qaanii ooluu ishee gammadaniilafa dhiitanii saraddaqa/dhiichisa sirbu. Shamarraniifi dargaggeessi ofirraa bu'anii sirbu. Durbummaa qabaachuun ishee maatiifi hawaasa naannoo ishee biratti akka kabajamtu ishee taasisa. Dhumarratti dhiigni lamaan isaanii gidduutti bahe sun akka isaan walii amanaman, walii nahaniifi waliin jiraatan waadaa isaanii cimsa jedhu. Yoo durbummaa argate immoo akkas jedhanii weeddisu.

3. [a] Asoonsillee wareen deebite
Haa deebitu duruu nideebiti
Haadhoo dhiiraatu waaree deebise
Haadhoo durbaatu waaree deebise,

Shamarreen heerumtee yoo durbummaa qabaatte, maqaan ishee hawaasa keessatti ni faarsama. Durbummaa qabaachuun ishee mataa isheerra darbee obboleessiifi obboleettiin illee ittiin jajamu. Kun immoo turtii durbummaa isheetiif obbolan ishee qooda guddaa qaba. Sababni isaas, obboleessiifi obboleettiin intalli akka isheen bakka hintaane hindhaabanne nihordofu, nigorsu, nidheekamu. haala kanaan hawaasnii Oromoo naannoo sanii safuu isaa itti eegsisa.

3(b) Halaltuun hingogde isheen laga keessaa
Hamattuun hinsobdee isheen buna keessaa
Hodhaa lilmaa yaa hodhaa lilmaa
Gurra qabda intalo akka odaa jimmaa.

Bo'oo 1irratti Halaltuun muka yeroo baay'ee qarqara lagatti/bishaanitti argamu garu gogde jirti. "Hamattuun sobdee isheen buna keessaa" namoonni buna keessa taa'anii waa'ee durbummaa dhabuu ishee warri haasa'aa turan nikijibu. Intalli durbummaa ishee eeggaachuun seenaa boonsaa akka qabduibsa.

3. [c] Haadha miinjee sobdee ililchituu
Meerre shaashii nan ilaala?

Yeroo kaadhimaan durbummaa intalaa balleessee caaqulaa/gola misirroota keessaa gadi bahu, haati shaashii qabatee caaqulaa/gola misirroota ililchaa gadi baati. Yeroo sanatti hirmaattotni callisanii faana hinweeddisan "Meerre shaashiin nan ilaalaa?" jechuun shaashiin dhiiga qabaachuusaa erga mirkaneeffatanii booda weeddicha/sirbicha itti fufu.

4.1.4.4. Weedduu Arrabsoo Durbummaa Yoo Dhabde

Od-himanaan Magarsaa Guutaa (afgaaffii 29/09/2008) himanitti, Akka aadaa Oromootti yoo shamarreen durbummaa ishee gattee dhufte gurbaan fuudhe sun reebbe caaqulaa keessaa baasee hamaamotaaf farsoo buusisa. Ganama ka'ee harree irra kaa'ee gara warra isheetti deebisa jedhama. Yoo kaadhimaan ishee dhoksatee hafuu barbaade, gudeeda ishee irra ykn quba ishee irraa muranii sana fakkeessanii itti weeddisu/sirbu. Yoo miinjeen intalaa icciitii kana duraan bare immoo, gurra jabbii ykn bunuutii dhiigsanii itti fakkeessu. Kunis, guyyaa gaa'ela sanii tasgabeessuuf malee booda nageenyaan waliin jiraachuuf furmaata ta'uu akka hindandeenye dubbatama. Weedduu arrabsoo yeroo sanaa ilaalchisee weeddifamu.

4. [1] Manni keenya lukkuu gamaa
Humni keenya cubbuu qaba
Ofleef dhaabataa bullee
Dhaqii ilaali obbooshe hingallaa.

Akka aadaa Oromootti weedduun qe'ee warra gurbaatti kan weeddifamu yoo intalli qarree/durba taateedha. Weedduun armaan olii kun immoo intaloon durbumaa hinqabdu fayyaa dhaabataa bullee, miinzeetiin dhaqii ilaali hingallaa jedhanii komee isaanii ibsatu.

4.1.5. Weedduu Arrabsoo Gadi Baasaa

Akka Od-himtoonni Habtaamuu (afgaaffii 22/09/2008)fi Magarsaa (afgaaffii 29/09/2008) ibsanitti, gadi baasaan sirna fuudhaafi heerumaa keessaa tokko ta'ee sirna mataa isaa qaba. Yeroo intalaa gadi baatu firoonniifi miinzeen irratti argamanii guyyaa shanii booda gadi baasu.Kun karaa biraan mataa haaduu jedhama. Qarreen immoo kan bu'u yemmuu mucaan mataa ishee haadudha. Intalli yoo mucaa irraa horii fudhatte malee tole jettee jala hinqabattu.Mucaan yoo horii kenneef immoo tole jetteehinhaaddattu. Isheenis, kan isaa nihaaddi. Maatiin mucaa maqaa baasaniif horii laatu.Erga nyaata miinzee intalaanqophaa'e nyaatanii booda weedduu arrabsoo maatii intalaa, firoota intalaafi intala arrabsuutu itti fufa.Dhumarratti weedduu intala gaafachuutu weeddifamee xumurama.

5. [a] Lolaa gannaa yaa lolaa ganna
Intaloo maaf lalaan hafna
Abaluu qallee moora baafanna
Hooda gaafanne kottu araaramna.

Lolaan ganna malee yeroo bona hiniiru kun kan mul'su arrabsoon giddu isaanii ture sun kan haaloo walqabsiisu miti. Aadaa hawaasa keessa hooda gaafatanii akka hoodni sun jedhetti araaramu.Hoodni sunis yeroo moora ilaale waa himu niqaba.Dhumarratti maatii intala, firottan intalaafi intala arrabsa turan araara/dhiifama gaafatanii xumuru.

4.1.6. Weedduu ArrabsooMiinzee Deebii

Akka Od-himtuun afgaaffii Hawwinee Gaaddisaa (22/09/2008) ibsitutti, weedduunguyyaa miinzee deebii qe'ee warra intalaatti sirbamu isa xumuraati.Intalli heerumtu garuu guyyaa miinzee deebiitti carraa mana warra isheetti sirbitu niqabdi.Guyyaa gaa'elaa irraa kaasee guyyaa warra intalaaf mijatetti warra deebiin nita'a.guyyaa kanatti misirroowwan lamaan miinzolii hamaamota muraasa ta'anii mana warra intalaa deemu. Horii qalma re'ee ykn hoolaa akka qabeenya isaaniitti qabatanii galgala dhaqu. Akkasumas nyaata gosa addaa

addaa qorii, ittoo handaaqqoofi daabboo qabatanii dhaqu. Guyyaa kanas sirbi (weedduun) lafoofi arrabsoon galgala guutuu sirbamaa bula. Inni biroo cidha gaa'elaa irraa kan ka'e arrabsoo gidduu isaanii jiru araarsuudha. Yeroo nyaanni warra gurbaa fidan nyaatamu weedduu tuffiituu weeddifama. Warri gurbaa akka ogummaa nyaata qopheessuu hinqabneetti qeequ. Xumura irratti weedduu hasoonsillee araaratuu weeddifama.

5. [1] Yaa lolaa, yalolaa gannaa,
Yaa gurbaa maaf lolaan hafna
Qamalee qalle moora baafannee
Hooda gaafannee Kottu araaramnaa.

Bo'oo 1 irratti lolan ganna yeroo qaba yeroo bonni dhufu lolichi nibada. Xumura irratti gurbaa arrabsaa turan sana araara gaafatti. Oromoo durii moora ilaale waa raajaa akka ture hubachiisa. Yaada kana deeggeruun boqonnaa lama sakatta'a barruu keessatti akka ibsametti, gama intala heerumtuutiin garuu, carran mana warra isheetti sirbamu nijira. Innis guyyaa miinjee deebiiti. Guyyaan kun, akkauma warri intalaaf mijatetti guyyaa gaa'elaa irraa kaasee torbee lamaa hanga sadiitii booda, affeerra mana maatii misirrittitti ta'uu ilaallata. Guyyaa kana misirroowwan lamaan, miinjolii, hamaamotee muraasa ta'anii horii qalma, qoriifi caccabsaa qabatanii deemu. Guyyaa kanas qe'ee warra intalaatti sirba baay'ee ho'aatu isaan eeggata sirbichi galgala guutuu kan turu yoo ta'u iddoo gurguddoo lamatti hiramuu danda'a. Inni duraa gurbaa maatii fi firoota isaa tuffachuu fi arrabsuutti caala. Inni lammataa cidha gaa'elaa irraa kan ka'ee arrabsoo gidduu isaanii ture kan araarsudha. (Misgaanuu, 2011: 63).

4.3. Sadarkaa Weedduun Fuudhaafi Heerumaa Yeroo Ammaa Irratti Argamu

Od-himtoonni Margaa (afgaaffii 29/09/2008) fi Jorgee (afgaaffii 22/09/2008) ibsanitti, Yeroo durii ijoolleen keessumaayyuu baadiyyaa keessatti galgala galgala naannoo mana isaaniitti weedduu adda addaa shaakalu. Kanmalees, dargaggonniifi shamarran yeroo cira ciran, yeroo lafa qotan, yeroo dugda walfudhatan, yeroo hamaa, yeroo tikaa, yeroo eeguu yeroo karaa deemaniifi yeroo fuudhaafi heerumaa ergaa miira isaanii keessa jiru weedduun ibsataa turaniiru.

Yaada armaan olii kan deeggeruu seenduubee boqanoo tokko keessatti akka ibsametti, Weedduu shaakalaa kan adda godhu nijira. Tokkoffaa yoomessa yeroo cidhaatiin ala

weeddifama. Innni lammaffaa dhimma weeddifamuuf qaba. Weedduun yeroo hojiifi bashannanaafis niweeddifama (Bascom, 1965:279). Yaada kana deeggeruun Misgaanuun (2011: 66) irratti Holcomb (1973) waabeffachuun yoo ibsu “Girls and boys used to practice their song before wedding in open fields where no man could their imperfect attempts” jetti. Yaada kanarraa akka hubatamutti shamarronniifi dargaggoonni gaa’ela keessatti, iddoo namoonni dogoggora yaalisaanii hinarginetti weedduu shaakalu jedha.

Od-himtoonni Itichaa (afgaaffii 22/09/2008) fi Margaa (afgaaffii 29/09/2008) ibsanitti, Yeroo ammaa garuu, waa’ee weedduu gaa’ela ilaalchisee waanti hawaasa keessatti mul’atu isa bara durii irraa faallaadha. Kunis, amantii wajjin walqabsiisanii faarfannaa adda addaa mobaayiilaafi kompiteeraa isaanii irratti fe’uun dhaggeffachuu malee waa’ee dhimma weedduu arrabsoo gaa’ela hirraanfataa jiru. Kanamalees, irraa caalaan dhaloota har’a fees buukii (face book) taphoota (games) diraamaafi barruulee adda addaa dubbisuu irratti yeroo isaanii dabarsuu malee weedduuf bakka guddaa hinkennani. Kan irra ka’uun yaada od-himtootaafi beektoota kan irra akka hubatamutti, isa yeroo ammaa wajjin yoo walbira qabnee ilaalle gochan hawaasa keessatti mul’achuun isaa xiqqacha dhufeera.

4.3.1. Sababoota Dagatamaa Deemuu Weedduu fuudhaafi heerumaa

Akka od-himaan Magarsaa (afgaaffii 29/09/2008) jedhanitti, sababni weedduu arrabsoo sadarkaan isaa gadi bu’aa deeme sababota lama ka’uu. Isaanis, amantiifi saayinsiifi teeknooloojida.

4.3.1.1. Amantii

Akka od-himtoonni Darajjee (afgaaffii 22/09/2008) fi Margaa (afgaaffii 29/09/2008) kun jedhanitti, weedduun fuudhaafi heerumaa yeroo ammaa sababni inni dagatamaa deemeef babal’ina amantiifi dhaloonni haaraa barnootaan walqabsiisanii akka aadaa boodatti hafaatti waan ilaalaniifidha. Dhaloonni durii aadaasaatiin waan boobaniif weedduu bakka deeman hundatti niweeddisu. Dhaloonni ammaa garuu baay’een waan itti qaana’aniif dagataa dhufaniiru. Karaa biraan weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa amantii keessatti qoodawaan hinfudhannefi. Kan irraan kan ka’e hirraanfataamaa dhufeera. Yeroo ammaa kana faarfannaa waldaalee adda addaan bakka bu’uun isaa ibsa.

Kanamalees,daawwanna gaafa guyyaa 18/08/2008 adeemsiseen weedduun yeroo ammaa baadiyyaa keessatti sadarkaa dagatamu irra gahee jira. Yeroo ammaa namni erga nyaatee dhuge gara mana isaatti deema.Amantii wajjin walqabsiisuun fedhii dhalonni weedduuf qaban baay'ee gadaanaadha.Inni jirus aadumma isa gaddhiise bifa ammayyumman mul'ta jira.Kunis, aadaan uffannaa, weedduufi geejjiba bifa duriin hinargamu. Dur fardaafi gaangeen walfuudha ture har'a garu kun hinjiru konkolaataadhani.

Yaada armaan olii geederuun boqonna tokko ka'umsa irratti akka ibsametti, Weedduun gosa ogafaanii keessaa tokko waan ta'eef jijjiiramaa (hirraanfatamaa) kan dhufe sababiin isaa dhaloonni haaraa akka aadaa duubatti hafootti ilaalanii amantii garaagaraa waliin walqabsiisaa deemuun hirraanfatamaa (jijjiirama) dhufe (Sumner, 1996, f. 5).

4.3.1.2. Saayinsiifi Teeknoolojii

Od-himtoonni Mosisaa (afgaaffii 29/09/2008)fi Jorgee(afgaaffii 22/09/2008) akka ibsanitti, yoo dhugaa dubbanne weedduun duraan itti boonaa turree, yeroo ammaa sadarkaa dagatamuu irraa darbee badaa jira. Kanaafis, sababa kan ta'e saayinsiifi teeknooloojidha. Dhaloonni yeroo durii weedduu isaatiin mukuu itti bahuu ittiin bashaannanan, ittiin wal barsiiaa, ittiin walgorsaafi baroota ittiin raagaa turaniiru.Yeroo ammaa garuu, mobaayilii, kompiteera, feesbuukiifi teevejiinii adda addaa daawwachuufi dhaggeffachuun yeroo isaanii qisaasessu. Waan ofii keessatti hinhirmaanne dhugummaa isaa hinbeekneef fiilmii daawwachuuf bakka guddaa kennu.Dhaloonni har'a ofta'uu dhiisanii waanuma argan fakkaatanii jiraachuu barbaadu. Kanneen kun immoo dagatamaa deemuu weedduu arrabsoof gahee olaanaa qaba.

Daawwannaa 18/08/2008 akkan hubadhetti weedduun fuudhaafi heerumaa dhaloota har'a biratti baay'ee gadbu'aadha. Dhalonni kun aadaa isaanii dhiisanii kan ammayyaa faana yeroo bu'an argamu. Kun immoo dagatamu weedduu arrabsoof bakka gudda qaba.

Yaada armaan olii kan cimsu boqonna tokko ka'umsa keessatti akka ibsametti, Ogafaan seenaa hawaasa tokkoo keessatti haalli geeddaruumsa jiruufi jireenyaa, dhiibbaan saayinsiifi teeknoolojii, siyaasa, diinagdeefi hawaasummaa, mul'achuu danda'a. Sababa kanaan hawaasni aadaa mataa isaa dhiisee kan biroo faana dhahuu jalqaba. Kun immoo geeddaramsa ogaffaaniif sababa guddaa ta'uu ibsa (Asaffaa, 2009, f. 27). Akkasumas, Ogafaan haala yeroo wajjin jijjiiramuu nidanda'a. Kunis, yoo xiqqaate haala lamaan jijjiiramu danda'a. Tokkoffaa, barnoota saayinsiifi teeknoolojiin kan dhufu yoo ta'uu, inni lammaffaan immoo hirmaattoonni raawwii ogafaanii yeroo ammaa aadaa duraan ture dagatanii isa keessa jiranitti of fakkeessuun haalaafi yeroodhaan kan jijjiiraman ta'uu ibsa (Okpewho, 1992, f. 39-41).

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO

Boqonnaan kun qaxiilee sadirratti xiyyeeffata. Isaaniis cuunfaa, argannoofi yaboodha. Sadan isaaniis walduraa duubaan kan dhihaatan ta'u.

5.1. Cuunfaa

Qorannoo mata duree qaaccessa weedduu fuudhaafi heerumaa jedhu aanaa Amboofi naannoo ishee irratti geggeeffamee jira. Kaayyoon qorannoo kanaa weedduu arrabsoo fuudhssfi herumaa qaaccessun barreeffamatti jijjiiruun dhaloota dhufuuf ol kaa'uudha. Qorannoo kana galmaan ga'uuf malleen qorannoo jiran keessaa mala akkamtaa fayyadameen jira. Iddaattoon filadhes iddatteessuu miti carraadha. Akaakuu iddatteessoo miti carraa keessaa akkayyoofi darbaan dabarsa fayyadamuun, namoota aanicha keessatti weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti muuxannoofi beekumsa qaban, irraa afgaaffii, marii gareefi daawwannaan odeeffannoo od-himtootarraa argameen qaaceffamee jira.

Gaaffileen bu'uuraa qorannichaaf odeeffannoo od-himtootaa irraa afgaaffii, marii gareefi daawwannaan argame xiinxalamee hiikamee jira. Odeeffannoon argames gaaffilee bu'uuraa gosoonni weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa akkam akkamtuu jira? weedduu arrabsoo jalbultii qe'ee warra intalaa, qe'ee warra gurbaa, arrabsoo yeroo amaamonni mana ilmaa ga'an, yeroo mana warra intalaa ga'an, arrabsoo ollandarbaa qe'ee warra intalaa, arrabsoo yeroo kaadhimaan ba'ee durba ilaalu, arrabsoo yeroo gurbaan fuudhee galu, arrabsoo balbala qabaa qe'ee warra gurbaa, asoonsillee, arrabsoo sabbata hiikkaa, arrabsoo gundoo booree, arrabsoo yeroo gurbaan durbummaa argate, arrabsoo yeroo gurbaan durbummaa dhabe, arrabsoo gadi baasaafi miinzee deebii ofkeessatti hammata. Tokkoo tokkoo isaaniif arrabsoo hojiirra oolan boqonnaa afur jalatti qaaceffamanii jiru.

Gaaffilee bu'uurraa weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa ergaa akkamii qaba: sanyii, hiyyummaa, komee, jibba, gorsa, amala, gootummaa, doofummaa, eebba/abaarsaafi qeequuf faayidaa guddaa qaba. Weedduun fuudhaafi heerumaa mana gurbaafi intalaatti weeddifamu hundi haala dhugaa maatii warra fuudhuufi herumtuu kan ibsu osoo hinta'iin karaa al-kallattiin ergaa dabarsuuf kan ittiin gargaaramanidha. Weedduun arrabsoo amantaa keessatti qooda hinfudhachiisan, dhaloonni har'aa faarfannaa addaa addaan bakka buusuun itti fayyadamu. Saayinsiifi teeknooloojiin dhiibbaa gama weedduu arrabsoon geessisaa

jirusxiqqaa miti. Dhaloonna haaraa akka yeroo durii weedduu addaa addaatti yeroo dabarsuu dhiisanii fesi buukii (facebook), Televiizhiniifi kompiitera fayyadamuun beekumsa weedduu irratti qaban gadi xiqqaachaa dhufee jira.

Maalummaa faayidaafi yoomessi fuudhaafi heerumaa irratti yaada od-himtoota irraa argameen ibsi itti kennameera. Kana malees, bakka yaadni wabii irraa argameefi yaadni od-himtootaa walsimetti waldeggeranii dhiyaataniiru. Walumaagalatti weedduunarrabsoo fuudhaafi heerumaa haala jiruuf jireenya hawaasa Oromoo ittiin qeequufi ibsaa turedha.

5.2. Argannoo

Qorannoo kana jalatti odeeffannoo od-himtootaafi daawwannaan argame boqonnaa afur jalatti xiinxalamee hiikni itti kennameera. Gaaffiiwwan bu'uuraa boqonnaa tokko jalatti ka'an irratti hundaa'uun deebii argame irraa argannoowwan argaman akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

1. Gosoonni weedduun fuudhaafi heerumaa kam kamtuu jira?

- Gosoota weedduu fuudhaafi heerumaa qe'ee warra gurbaatti hojiirra oolan: yeroo gurbaan mana warraa ka'u, yeroo mucaan fuudhee mana warraa ga'u, balbalqabaa qe'ee warra gurbaa, asoonsillee, sabbata hiikkaa, durbummaa yoo argate, durbummaa yoo dhabeefi gadibaasaa fa'i. Kun hundi sirna raawwii mataa isaafi weedduu arrabsoo mataa isaanii qabu.
- Weedduun mana warra intalaatti hojiirra oolan: yeroo amaamonni mana intalaa ga'an, balbalqabaa, qaciqacoo, olandarbaa, diree diree, yeroo mucaan gadiba'ee, durba ilaalu, gundoo booreefi miinze deebii qe'ee warra intalaatti weedduu arrabsoo tartiibaafi raawwii mataa isaa eeganii hojiirra oolu.

2. Weedduun fuudhaafi heerumaa ergaa akkamii qaba?

- Weedduun fudhaa fi heeruma jiruufi jireenya hawaasa Oromoo keessatti ergaa kallattiifi alkallattiin ittiin dabarfachuuf tajaajilaa tureera.
- Weedduun doofummaa, gootummaa, gorsuu, barsiisuu, jibba, hiyyuma, sanyii, komee, yaaddoo, tuffii, sagaagalummaa, amala, miidhagina, safuu, eebba/abaarsaafi

filannoo ergaa yaadqalbii isaa keessa jiru weedduu arrabsootti fayyadamanii ibsataa turaniiru. Gochaaleen gaarii hawaasa keessatti mul'atan akka itti fufan, dalagaaleen hawaasa keessatti hinbarbaachifne weedduu arrabsoon ceepha'uun akka hawaasa keessatti hin babal'anne to'achaa tureera.

- Weedduun hanqina ofifoyyeffachuu, jireenya ijifachuu, walqeequuf, amala gadhee dhuunfaan mul'atu tu'achuuf qooda guddaa qaba.

GB. 3. Weedduu fuudhaafi heerumaa yoomessa akkam akkamii keessatti dhi'aata?

- Weedduun fuudhaafi heerumaa mana warraa gurbaafi intalaa yeroofi bakka adda addaatti kan dhiyaatu ta'ee, ergaa arrabsoo sana keessa jiru, qindoomina jechootaa, jechoota haaraa gola hawaasicha keessa jiran ifa baasee mul'isa.
- Jalbultiin gama qe'ee warra intalaafi qe'ee warra gurbaatti gaa'elaan dura torbee lama jedhamee jalqabamee hanga gaafa guyyaa gaa'elaatti nigegeeffama.

GB.4. Weedduun fuudhaafi heerumaa yeroo ammaa sadarkaa akkamii irra jira?

- Weedduun fuudhaafi heerumaa yeroo ammaa kanatti adarkaa gadi aanaa irratti argama. Sababni isaas dhiibbaa amantaafi saayinsiifi teeknooloojiin kan ka'e weedduun fuudhaafi heerumaa dagatamaa jira.

5.3. Yaboo

Yaboon qorannichaa argannoo bu'uuraa irratti hundaa'uun akka armaan gadiitti ibsamani jiru. Gaa'ela kaadhimmatanii fuudhuu keessatti weedduun fuudhaafi heerumaa eenyuunfaa gidduutti akka raawwatu, akkamitti akka raawwatu, gosoota weedduu achi keessatti weeddifaman addaan baasuun hawaasni maatii isaa jalqabee kaka'umsa keessatti horuun, gorsaa, barsiisaa, qajeelchaa deemuudha. Keessumaayyuu dhaloonni har'aa waa'ee weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irratti beekumsa ga'aa ta'e hinqaban. Waan kana ta'eef balaaleffachuu osoo hinta'iin itti siquun, jechaan osoo hintaane gocha ofiin agarsiisaa ofitti madaqsuun fedhii weedduu arrabsoo keessatti horaa deemu.

- Waajjira Aadaafi Turiizimii, barsiisonni Afaan Oromoofi gumiin ogbarruu Afaan Oromoo waliin ta'uun weedduu fuudhaafi heerumaa jalbultii hanga miinze deebiitti weeddifamu sassaabuun bifa dookimenterii fi barreeffamaan osoo kaa'anii gaarii ta'a.
- Qabiyyeen weedduu qe'ee warra gurbaafi qe'ee warra intalatti weeddifamu hundi haala dhugaa maatii warra walfuudhan kan ibsu osoo hinta'iin karaa al-kallattiifi kallattiin ergaa dabarsuuf kan itti gargaaranidha. Weedduun arrabsoo walqeequuf, amala gaarii dagaagsuuf, jireenya injifachuuf, qananii jirachuuf, gorsuuf, dadhabbi ofirraa fageeffachuuf, jabinaaf, mudaafi amala gadhee qeequuf faayida gudda qaba. Kanawaan ta'eef hawaasni akka qabeenya dhuunfaa isaatti kunuunsee osoo dhaloota haaraa dhalsiisanii gaariidha.
- Weedduun agarsiistuu jiruufi jireenya hawaasaa waan ta'eef fedhiin hawaasaa weedduu isaa irraa hubachuun rakkoo jiruuf furmaata laachuu, qajeelchuun uummata akka tajaajilu qabu osoo taasifame
- Qorannichi yoo milkaa'e barsiisonni afaan Oromoo mana kitaabaa keessaa fayyadamuun barattoota irraa barsiisuun beekumsa afoolaa dhaloota osoo dhaalchisanii.
- Geggeessitootni ykn abbootiin amataa garaagarummaa afoolaafiamantii giduu jiru hawaasa barsiisuun dhiibbaa karaa amantii weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa irra ga'u hanbisu osoo yaalanii

Wabiilee

- Abarraa Nafaa. (1999). *Afoola Oromoo Tuulamaa; Walaloo Geerarsa, (Jildii- 8) qajeelcha qormaata Afaan Oromoo*. Biiroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaa: ManaMaxxansa Komershaalii.
- Addunyaa Barkeessaa.(2011). *Akkamtaa Yaadrimee qorannoo hujoo*.Finfinnee: Mega printing press.
- Asafaaafarraa.(2003). “*Towards a political sociology of Oromo literature, Jarso wako Poetry*”.Addis Ababa University, MA thesis.
- _____(2006). “Marriage practices among the Gidda Oromo: Northe Wollega, Ethiopia.” Injournal of African studies.
- _____(2009). *Eela, Seenaa Oguma Oromoo*.Finfinnee Printing by Far East Trading PLC.
- _____(2011). *The Hug-Resistance poetry*. USA: Indian University.
- Bascom, W, R. (1965).*Four Functions of Folklore*. 1995. Inthe study of Foklore, Alan Dundes pp 279 Englewood cliffs, NJ: prentice, Hall.
- Beekan Gulummaa. (2011). *Dilbii: Bu’uura Afoola, Ogafaaniifi OgwalalooOromoo*. Finfinne. Oromiya.
- Ben Amos D. (1982). *Folklore in context*.New Delhi adras: south Assian Publishers.
- Bichaka Fayisa. (1996).*Aspect of Oromo Culture endowments and their implication foreconomic Development*.The Journals of Oromo studies.vol.3 (1and2).
- Biraanuu Hirkoo. (2003). *Biiftuu Ganamaa*.Finfinnee: Sof-Mic printing press.
- Birhanu Mathewos. (1999).*Fundamentals of literature*. Addis Ababa: University press.
- Bukenya A. (1994). *Understanding oral literature*. Nairobi: Nairobi University Press.
- Dafaa Jamoo. (1974). *Aadaa Oromoo Wallaggaa*. Finfnnee: Mana Maxxansa Seenteraalii.
- Dastaa Dassaalany. (2002).*Bu’uura Qorannoo*. Addis Ababa University. Dhaabbata maxxansa boolee.

- _____ (2011). *Waadaa: Asoosamoota aartii biroo waliin*. Finfinnee: dhaabbata maxxansaa biraanaa
- _____ (2013). *Bu'uura Qorannoo*. yuunvarsitii addis Ababaatti barsiisa, qorataafi Bareessaa maxxansa lamaffaa printed: by far East trading PLC.
- Denscombe, M. (2007). *The good research guide for small scale social research project 3rd ed.* open university press.
- Dorson, R. (1972). *Folklore and folklife; an introduction*. Chicago: The University of Chicago
- Dundes A. (1965). *The Study of folklore*. Berkley: Prentice Hall Inc.
- Fedhasaa Taddasaa. (2013). Subii: Bu'uuraalee ogbarruu Oromoo. Finfinnee: Subii printing press.
- Finnegan, R. (1970). *Oral poetry: its nature and significance and context*. Cambridg: Cambridg university press.
- _____ (1976). *Oral literature in Africa*. Nirobi: Oxford University Press.
- _____ (1992). *Oral Tradition and verbal Arts*. London: Rutledge.
- Geetachoo Rabbirraa, (2008). *Furtuu Seerluga Afaan Oromoo*. Finfinnee Africa Lingua printing, P.L.C.
- Gemechu Bekele. (2003). *A study of major themes in game Selected songs of Ifinesh Keno* Unpublished MA thesis, Addis Abeba University.
- Georges, R.A and Jones, M.O. (1995). *Folkloristic: An introduction*. Biloomingonton and Indiana polis: Indiana University Press.
- Hayiluu Bantii (1997). *Coraa Aadaa Oromoo Jimmaa*. Oromiyyaa: Bole Printing Enterprise.
- Hiikaa Faqqadaafi Alamituu Olii, (2010). *Seensa afoolaa*. Jimma Yunivarsitii kanhinmaxxanfamne.
- Jaarraa, W.fi Wasanee Bashaa.(2008). *Bontuu Haaraa, seerlugaafi ogbarruu Afaan Oromoo*. Finfinnee: EMAY Printer
- Melakneh Mengist. (2008). *Fundamentals of literature*. Addis Ababa: Commercial P.E.

- Misgaanuu Gulum. (2011a). *Dilbii: Bu'uura Afoola. Ogafaaniifi Af-walaloo* Finfinnee, Oromiyaa.
- _____. (2011b). *Naatoo: Duudhaa Gaa'ela Oromoo*. Finfinnee Oromiyaa.
- Nagarii Leencoo. (1995). *Wirtuu jilddii-7 Barruulee qormaata waaltina Afaan Oromoo*. Gumii
- Qormaata Afaan Oromoo. Biiroo Aadaaf Turiizimii Oromiyaatti: Finfinnee. (f. 1-41).
- Neuman.L.W. (2007). *Basic Social Research. Qualitative and Quantitative Approaches (2nd.Ed) Bost Peason Edu Cailiral Ic*.
- Okpewho, I. (1992). *African oral literature*. Bloomington and Indiana polls: Indiana University Press.
- Oring, E. (1986). *Folk group and folklore genres*. An introduction logan utaha: utaha University Press.
- Ramailan, Z. Mabatho (2005) *An investigation of the potential role that folklore can play environmental education south Africa*; western cope university.
- Richard, B. (1992), *Folklore Cultural Performances Popular Enterainment*. New York: Oxford university press.
- Summer, C. (1996). *Anthropology of Oromo*. Literature Privet songs Folklores.
- Shaawaayyee, B.fi Fireehiwoot Tulluu.(1999). *Afoola Oromoo Tuulamaa: Walaloo geerarsa,faaruleefi sirboota adda addaan Jildii II. Qajeelcha Qormaata Afaan Oromootiin Biiroo Aadaafi Turiizimii Oromiyaatti: Finfinnee*. (398BATA, f.456).
- Tafarii Ayyaanaa. (1998). *Afaan Oromoo New Syematic Books series*.Aster Nega publishing interprise.
- Taganyee Iwunatuu (2007).Xiinxala Adeemsa Raawwii Kaadhimmatanii Fuudhuufi Heerumaa Aanaa Daannoo.Waraqaa qorannoo (MA) Wallaggaa Yuunvarsitiitii: Kanhinmaxxanfamne.
- Victor.D. (2009) *Research Design and Methods for studying Culculture*.NewYork: Altamira
- Wasanee Bashaa (2008), *Bantuu haaraa caaslugaa fi ogbarruu Afaan Oromoo*: Finfinnee EMAY printer
- Wasanese Bashaa, (1984). *Barrulee Sinbirtuu*. Finfinnee, Oromiya

Dabaleewwan

Dabalee A

Yuunivarsiitii Finfinnee Kolleejjii Namoomaa Qo’annoo Afaanotaa, Jurnaalizimiifi Quunnqmtii, Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii.

1. Afgaaffii

Naannoo Oromiyaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Ambootti Sirna Fuudhaafi Heerumaa kaadhimmachuun raawwatu keessatti ergaa weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa ilaalchisee afgaaffii dhiyaatedha.

Seensa: Afgaaffiin kun kan qophaa’e gosa weedduuwwaan weeddifaman, ergaa isaan hawaasicha keessatti dabarsan, yoomessa akkamii kaasaatti akka raawatamaniifi yeroo ammaa weeddichi sadarkaa inni irra jiru xiinxaluun qaacceffama.

Kabajamoo od-himtootaa hanga isinii danda’ameetti odeeffannoo kennitaan ifaa fi guutuu akka gootaa, jechaa deggarsa keessaan fiixaan bahumsa qorannichaaf murteesaa waan ta’eef, dursee isin galateeffataa, mudaa tokko malee bilisaan yaada keessan akka naaf qooddaan kabajaan isin gafaadha.

I. Odeeffannoo Dimshaashaa

1.1. Maqaa _____ Saala: Dhiira ☐ Durba ☐

1.2. Umurii _____ Sadarkaa Barnootaa _____ Lak. Bil. _____

1.3. Ganda _____ Gooxii _____ Garee _____

1.4. Gaa’ela: Kan fuudhe/heerumte/ ☐ Hinfuune/heerumne/ ☐

1.5. Hojii: Qotee bulaa ☐ Daldalaa ☐ Hojjetaa Mot. ☐ Kan biroo ☐

II. Odeeffannoo Qorannichaa

1. Gosoonni weedduu fuudhaafi heerumaa akkam akkamtu jira?
Eenyufaatu weeddisa? Maaliif weeddifama? Yeroo akkamii weeddifama?
2. Walaloo weedduu fuudhaafi heerumaa kanbeektu natti himi?
3. Qabiyyeen/ergaa weedduu fuudhaafi heerumaa isaan kam fa'i? ibsa
4. Weedduun fuudhaafi heerumaa bara duriifi ammaa keessa jiru garaagarummaa qaba.
5. Weedduun fuudhaafi heerumaa yeroo ammaa sadarkaa maalirra jira? Maaliif?
6. Weedduu fuudhaafi heerumaa jechuun maal jechuudha?
7. Weedduun fuudhaafi heerumaa aanaa kanaa ilaalchisee yaada addata'e dabalatan naaf kennitan yoo jiraate.

Dabalee B

2. Marii Garee

Yuunivarsiitii Finfinnee Kolleejjii Namoomaa Qo'annoo Afaanotaa, Jurnaalizimiifi Quunnamtii, Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookloorii.

Odeeffannoo Dimshaashaa

- 2.1. Maqaa _____ Saala: Dhiira ☐ Durba ☐
- 2.2. Umurii _____ Sadarkaa Barnootaa _____ Lak.Bil. _____
- 2.3. Ganda _____ Gooxii _____ Garee _____
- 2.4. Gaa'ela: Kan fuudhe/heerumte/ ☐ Hinfuune/heerumne/ ☐
- 2.5. Hojii: Qotee bulaa ☐ Daldalaa ☐ Hojjetaa Mot. ☐ Kan biro ☐

II. Odeeffannoo Qorannichaa

1. Gulantaalee weedduu fuudhaafi heerumaa isaan akkam akkamtu jira?
2. Weedduun fuudhaafi heerumaa yerooammaa sadarkaa maalii irra jira? gadaanaa yoo jettan/te maaliif?
3. Faayidaa weedduun fuudhaafi heerumaa hawaasa Oromoo keessatti qabu maali?
4. Weedduun fuudhaafi heerumaa mana intalaafi gurbaatti weeddifamu garaagarummaa akkamii qaba?
5. Weedduun fuudhaafi heerumaa irratti weeddifamu maal maal fa'i? Yoo yaadattu ta'e walaloo isaa naaf hima?
6. Weedduun fuudhaafi heerumaa aanaa kanaa ilaalchisee yaada adda ta'ee dabalataan naaf kennuu barbaaddan yoo jiraate.

Dabalee. C

Lakk	Cheeklistii Daawwannaaf Qopha'ee	Guyyaa Daawwannaa
1.	Sirna raawwii gaa'elichaa daawwachuu.	18/08/2008
2.	Qabiyyee weedduu arrabsoo fuudhaafi heerumaa daawwachuu	
3.	Yeroo fuudhaafi heerumaa weedduuwwan arrabsoo hojiirra oolaan daawwachuu.	
4.	Sadarkaa weedduun arrabsoo fuudhaafi heerumaa yeroo amma irratti argamu daawwachuu.	

Dabalee D

Maqaa od-himtoota afgaaffii odeeffannoo kennanii

T/L	Maqaa Od-himtootaa	koodii	Koorniyaa	Umurii	Sad. barnootaa	Ganda	Guyyaa
1.	Abbabuu Raggaasaa	AR	Dha	62	4	G/waddessa	22/09/2008
2.	Baqqalaa Bayaataa	BB	Dhi	59	8	03	22/09/2008
3.	Darajjee Mokonnnon	DM	Dhi	45	Dipp.	Kaarraa	22-24/09/2008
4.	Habtaamee Goobanaa	HG	Dha	50	5	G/waddessa	22-24/09/2008
5.	Hundee Gobosee	HG	Dhi	75	-	G/waddessaa	22/09/2008
6.	Itichaa Dhinsaa	IDh	Dhi	65	6	G/saaxoo	24/09/2008
7.	Jijee Waaree	JW	Dha	51	-	G/saaxoo	22/09/2008
8.	Jorgee Namarraa	JN	Dha	50	4	G/waddessaa	22-29/09/2008
9.	Xaayituu Dhugumaa	XD	Dha	63	3	Kaarraa	24/09/2008
10.	Yashii Guutamaa	YG	Dha	40	-	03	24/09/2008

Dabalee E

Maqaa od-himtoota marii garee odeeffannoo kennan

T/L	Maqaa Od-himtootaa	Koorniyaa	Umurii	Sad. barnootaa	Ganda	Guyyaa
1.	Aagee Guddataa	Dha	30	5	Galaan waddessaa	29/09/2008
2.	Addaanuu Asaffaa	Dha	39	Dipp.	Galaan waddessaa	
3.	Daggituu Gobotoo	Dha	35	-	Galaan waddessaa	
4.	Maadessaa fufaa	Dhi	54	-	Galaan waddessaa	
5.	Irgibee Gonfaa	Dha	39	digirii	Galaan waddessaa	
6.	Xurru W/Kiroos	Dha	52	Dipp.	Galaan waddessaa	

Dabalee F

Weedduu Arrabsoo Jalbultii Qe'ee Warra Intalaa

Addagee mugde abshiloo gubde
Abshiloo hingubne keessi midhaani
Saphii kee gubde keessi injiraani
Abuunaa gaashee limmuurra eebantu
Abuuqaa haadha kee jibba hinbeekkattu
Kan gama adeemu gaangeedhan se'e
Abbaa fardaati,
Toonnoon miila kee kopheedhan se'e
Abbaa baraati.

Weedduu Arrabsoo Jalbultii Qe'ee Warra Gurbaa

Loon keenya keessaa, Shantameen kaarra,
Maadha naan jette, Shaarmuxeen har'a,
Ati obboleessa, Sin golgoleessa,
Sabbata dha'ii, Taraattariitoo,
Atumtoo fiigi, Qaracamiitoo
Yoo hodhaa feete, mutaan gumbiirra
Yoo laachuu feete, mudaanmuddirra
Hodhitee hinmurtu, irree hinjabaattu
Kennitee hindiddu, garaa hinjabaattu
Hodhitee gooddi, maal sararuun
Hodhaa isaas hodhi, halaalaan makii
Kennaa isaas kenni, najalaa maqii
Anoo walleedhaa wallee bartuudha
Sagal na waamuu shan natti dhaamu
Atoo harreedhaa, harree dhaltuudha
Sagal siyaabuu, shan sitti dhaabu.
Dibbeen koo hiniyya cidha baasuuf
Qe'een kee hiniyyaa si dhibaasuuf
Biiftuun hinquuqxu
Yeroo achii quuqxu nicalalaqxi
Diimtuun hinguuftu
Yeroo achii quuftu niwaxabatti.

Loon keenya keessaa, Shantameen kaarra,
Maadha naan jette, Shaarmuxeen har'a,
Ati obboleessa, Sin golgoleessa,
Sabbata dha'i Taraattariitoo.
Atumtoo fiigi Qaracamiitoo

Arrabsoo Yeroo Mucaan Fuudhee Mana Warra Isaa Ga’u

Mucaan koo hinraftu,
Anuu hinraffisu,
Wayaa koo irratti hoo,
Ijaan koo hinhaftu,
Anuu hinhambisu,
Fayyaa koo irratti hoo.

Awwaare hoo harka hawwaara gootee
Haadha awwaala ooltee
Dhufteetti obboleen waaqxi abaare.

Weedduu Arrabsoo Sabbata Hiikuu

Maal, maal jettee boossi isheen hoo?
Ani maalan godhe obboo kootu godhee
Karaa kooraa jalaa qonxoxee moccooree fixee
Jettee boossi isheen hoo.
Halaltuun hingogde isheen laga keessaa
Hamattuun hinsobdee isheen buna keessaa
Hodhaa lilmaa yaa hodhaa lilmaa
Gurra qabda intalo akka odaa jimmaa.

Weedduu Arrabsoo Gadi Baasaa

Dubareen keenya kokkolfituudha,
Kokolfaa yaatii,
Dubareen soddee diddirimtuudha,
Diramaa yaati.

Weedduu Arrabsoo Miinzee Deebii (Warra Deebii)

Midhaan haadha eenyuu dikee dikee jedha
Gadi baasaa dhangalaasaa
Taskaara ilma ishee ittiin baasaa.
Yaa lolaa, yalolaa gannaa,
Yaa gurbaa maaf lolaan hafna
Moora baafannee, hooda gaafannee
Kottu haraaramnaa

Dabalee G

Maqaa Gandeem Aanaa Limmuu Keessatti Argaman

Kaaraa , Galaan waddessa, Haaruu xiroo, Ganjii goroo horee, Gomosaa saaxoo, Dikii, Birbirsaa fi qullit, xulee, Golfoofa, Dagalee gaatiraa, Abeebe doyyoo, Doobii dilisaa, Manqaata, Illaamuu mujjaa, Illaamuu gonshoo, Awaaroo qooraa, Meexii, Caancoo qorkee, Golja, Taltalee gobaa qilxuu, Goromtii, Yaa'ii caboo, dasee akliluu, Qibaa, Goosuu, Boojii cituu, Qeesoo gaatiraa, Hidhabu

Potoo Namoota Odeeffannoo Afgaaffii Irraa Argame

Yeroo garee xiqqaan mari'atan

Suuraa yeroo gareen mari'atan agarsiisu

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorqtaan maqaan koo armaan gaditti eeramee, Waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kan ta'eefi Yuunvarsitii kamu keessatti kan hinhojjetamne ta'uu isaa mallattoo kootiin nan mirkaneessa. Wabileen waraqaa qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadames, hundi isaanii wabii keessatti kaa'uu koo nan beeksisa.

Maqaa qorataa: Seefuu Gaaddisaa Ergee

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Guyyaa_____

Barataan _____ waraqaa qorannaa isaa haala seera qorannaa eegeen qopheessu isaafi OFITTISUU (Denfense) muummeef galchuu danda'u isaa Ani gorsaan mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa gorsaa duraa: _____

Mallattoo_____

Guyyaa_____